

A fordító és a nyelvi normák II.*

3. A nyelvhasználat értékelésének lehetősége

Ha azt a kérdést akarjuk vizsgálni, hogy szabad-e, illetve lehet-e a fordításokat a célnyelvi normák betartása szempontjából értékelni, először azt a kérdést kell megvizsgálnunk, hogy szabad-e, illetve lehet-e bármilyen nyelvhasználatot (nyelvi teljesítményt, beszéd- vagy írásművet) bármilyen szempontból értékelni. A válasz nyilvánvalóan mindkét kérdésre igen.

* A tanulmány a T 046363 sz. OTKA-pályázat támogatásával készült. Az I. részt l. Nyr. 2004: 407–34.

3.1 A nyelvhasználat értékelése a gyakorlatban

A kommunikáció során az emberek állandóan és folyamatosan értékelik mások és saját maguk nyelvhasználatát, különösen akkor, ha a társas cselekvés sikere jelentős mértékben függ a sikeres kommunikációtól. Úgy tűnik, az értékelés képessége az ember egyik legalapvetőbb tulajdonsága, a jó és gonosz tudásának egyik következménye, és egyúttal joga is: senki nem tilthatja meg, hogy észrevegyük és értékeljük a beszélő vagy író nyelvhasználatának a kommunikációt elősegítő vagy gátló vonásait. Különösen gyakori a nyelvhasználat értékelése publikus nyelvhasználat esetén: a színházi előadások, sportközvetítések, újságcikkek, politikai beszédek és a fordítások nyelvi színvonala állandó beszédtema. Természetes és elkerülhetetlen az értékelés a pedagógiai gyakorlat során is, amikor a tanulóknak a legcélszerűbb nyelvi viselkedést kell elsajátítani, és a legcélszerűbb nyelvi viselkedés az esetek jelentős részében a normának, a helyesnek tartott kifejezőmódnak megfelelő viselkedés. A fogalmazást tanuló kisdiáknak, az idegen nyelvet tanulóknak vagy a fordítóképzésben részt vevő hallgatónak nem teszünk jó szolgálatot azzal, ha az általa használt nyelvi formákat nem értékeljük, nem javítjuk, illetve a különböző nyelvváltozatok helyénvalóságáról és a különböző nyelvi formák megítéléséről nem tájékoztatjuk. Pedagógiai kontextusban nem jó kommentár az, hogy „egyesek így mondják, mások úgy”, vagy hogy „így is jó, meg úgy is”. Azt is tudni kell, mikor és hol jó „így”, illetve mikor és hol jó „úgy”.

A nyelvhasználat értékelésének egyik legkidolgozottabb területe az idegen nyelvi beszéd- és íráskészség értékelése. Az alkalmazott nyelvpedagógia részletes értékelési rendszereket dolgozott ki a nyelvi teljesítmény értékelésére, amelyeket a legrosszabb indulattal sem tekinthetünk tudománytalannak. A mérés és értékelés célja annak megállapítása, hogy elérte-e a jelölt kommunikációs készsége az előírányzott szintet, illetve hogy miben kell még javulnia. A szint mérése és a javulás lehetősége feltételezi az értékelés lehetőségét és szükségességét. A nyelvvizsgák viszonylagos sikere a kommunikációképeség mérésében arra utal, hogy a nyelvi teljesítményt lehetséges előre meghatározott szempontok alapján értékelni. Ezek a szempontok ma elsősorban a kommunikáció sikerességét helyezik középpontba, de a nyelvi pontosságot (nyelvhelyességet) is figyelembe veszik.

Ugyancsak gyakori és fontos területe a nyelvi teljesítmény értékelésének a fordítás és tolmácsolás színvonalának értékelése, amelyről a későbbiekben még részletesen beszélünk. A fordított szövegek lektorálása – és a lektorálás lehetősége – arra utal, hogy vannak gyengébb és jobb fordítások, illetve hogy a gyengébb fordítások színvonalát lehet javítani.

A gyakorlat tehát azt mutatja, hogy lehet a nyelvi teljesítményt értékelni. Nézzük meg tehát, hogy az elmélet ezt mennyiben támasztja alá, vagy a gyakorlati értékelés csak teljesen tudománytalan alapon folytatható.

3.2 A nyelvhasználat értékelésének elméleti alapjai

A nyelv nem csupán megfigyelhető és leírható rendszer, hanem társas cselekvés is, amely a kommunikátorok együttműködését feltételezi. A sikeres kommunikáció elősegíti az együttműködést, illetve előfeltétele lehet a jó együttműködésnek. A beszédtevékenység tehát a kommunikáció sikeressége szempontjából értékelhető, és ebből a szempontból nem minden beszéd-, illetve írásmű egyformán jó. Míg a nyelv különböző változatai egyformán biztosíthatják a sikeres kommunikációt, a tényleges kommunikáció sikere, hatékonysága – a nyelvváltozattól függetlenül – különböző lehet.

A leíró nyelvészet elsőszemély-központú, tehát leírja mindazt, amit az egyes beszélők kimondanak. Az értékelés viszont másodszemély-központú: a hallgató vagy olvasó szempontjából azt vizsgálja, hogy az elhangzott vagy leírt megnyilatkozás alkalmas-e arra, hogy a sikeres kommunikációt, a sikeres együttműködést biztosítsa, illetve elősegítse, és hogy az első személy (a beszélő vagy író, a továbbiakban kommunikátor) mindent megtett-e a sikeres együttműködés érdekében.

A nyelvhasználatot (és ezen belül az érvényes normáknak való megfelelést), mivel jelentős részben a társas cselekvés alkotórésze, nem lehet, vagy csak részben lehet a (leíró) nyelvészet eszközeivel értékelni. A leíró nyelvészetnek igaza van abban, hogy a nyelvhelyesség kérdéseire a (szűk értelemben vett) **nyelvtudomány** nem tud választ adni. Ugyanakkor nincs igaza abban, hogy az értékelésnek nincs vagy nem lehet **tudományos** alapja: csupán arról van szó, hogy a választ nem a leíró nyelvészet tudománya adja meg, hanem más tudományágak, például a kommunikációelmélet.

A kommunikáció sikerességével kapcsolatban jól használható elméleti alapot nyújt a relevanciaelmélet (Sperber és Wilson, 1986). Eszerint az emberi kommunikációt a relevancia elve vezérli: a kommunikáció során a beszélő valamilyen **kontextuális effektust akar a hallgató számára biztosítani ésszerű feldolgozási erőfeszítés révén**. (A kontextuális effektus – egyszerűsítve – a világra vonatkozó tudás új elemmel való kiegészítése, módosítása vagy megerősítése.) A kommunikátorok természetesen csak törekszenek az optimális relevancia elérésére, a valóságban nem mindig érik el: gyakran az derül ki, hogy a közölt információ nem is olyan fontos, vagy nem áll arányban a feldolgozási kapacitás lekötésével.

A mai nyelvvizsgák gyakorlata során kidolgozott értékelési rendszerek alapja ugyancsak a kommunikáció hatékonysága; ennek elméleti alapjaival könyvtárnyi irodalom foglalkozik (ld. például Bachman 1990, Bachman és Palmer 1996). A kommunikáció hatékonyságának szempontja az utóbbi években minden más szempontot maga alá gyűrt, így a nyelvi normák betartásával kapcsolatba hozható **pontosság** szempontját is. Nem szabad azonban elfelejtkeznünk arról, hogy a relevanciaelmélet szerint az optimális relevanciát a kontextuális hatás és a feldolgozási erőfeszítés dinamikus egyensúlya biztosítja, és a feldolgozási erőfeszítés a pontosságtól, a normák betartásától is függ; erre a következő részben térünk vissza. Itt újra emlékeztethetünk Grice negyedik maximájára (*Fogalmazz világosan*): a világos fogalmazás egyik feltétele éppen a normák betartása lehet. A célnyelv normáitól eltérő megnyilatkozás ténylegesen akadályozhatja a megértést, de ha nem is aka-

dályozza meg, megnehezítheti, és kumulatív hatásként fárasztja, esetleg bosszantja a hallgatót.

A kommunikáció hatékonysága, mint a nyelvhasználat értékelésének kritériuma, a nyelvműveléssel és nyelvi normákkal kapcsolatos viták során is felvetődött. Heltainé (1993: 422) szerint a nyelvművelés alapja is a megértés, a kommunikáció hatékonysága lehetne. A nyelvművelés feladata ezek szerint a következő: „a kommunikációs szituációk tipizálása és az egyes típusokban a legtökéletesebb jelentést megvalósító nyelvi eszközök leírása, illetve annak segítése, hogy ezekhez a nyelvi eszközökhöz hozzájussanak a nyelv használói. [...] Az értékelés szempontja az, hogy a megértés az adott szituációban felhasznált nyelvi és egyéb kommunikációs jelek által kellő mértékben megvalósult-e”. A kommunikációs hatékonyság értékelésének alapja tehát az lehet, hogy a beszélő/író megkönnyíti-e vagy éppen megnehezíti a hallgató/olvasó munkáját: ily módon nem **előírni** akarja, hogy a beszélő milyen nyelvi eszközöket használjon, milyen normákat kövessen, hanem **segíteni** akarja a beszélőt, hogy a leghatékonyabb eszközöket alkalmazza, míg az elért eredményt abból a szempontból értékeli, hogy az egyes nyelvi eszközök milyen módon segítik a beszélőket a sikeres kommunikáció megvalósításában. Hasonlóképpen a sikeres kommunikáció szempontját hangsúlyozza a nyelvi norma következő meghatározása: „A nyelvi normának így az a lényege, hogy a helyzethez illő, adekvát közleményt hozzon létre, olyat, amely érthető a címzettnek, amely nem több és nem kevesebb, mint amit az közleményként vár, s mindez a feladó szándékainak is megfelel” (Tolcsvai 1992: 41–2).

4. A kommunikáció hatékonysága és a nyelvi normák

Elérkeztünk ahhoz a kérdéshez, hogy milyen szerepe van a normáknak a kommunikáció hatékonyságában. A szokászerű nyelvhasználat megkönnyíti a feldolgozást (vö. Langacker 1987: 66–73, idézi Tolcsvai 1998: 50). A normák mint szokászerű nyelvhasználat a sikeres, gazdaságos mintákat rögzítik és látják el normatív erővel, tehát elsődleges funkciójuk szerint megkönnyítik a feldolgozást. Ezt azonban felülírhatja az a tény, hogy a normák konzervatívak (Bartsch 1987: 173), tehát akkor is érvényesek maradnak, ha a nyelv változik, és a korábbi norma szerinti nyelvhasználat már nem esik egybe a leggyakoribb és leggazdaságosabb kifejezés-módokkal. Csökkenthetik a normák hatékonyságát a közösségi norma és az egyéni nyelvismeret eltérései, továbbá az, hogy a normáknak a gazdaságos kommunikáció biztosításán kívül más funkcióik is vannak: ilyen a nyelvi rendszer viszonylagos stabilitásának biztosítása és a csoportidentitás jelzése.

Az idegen nyelvi teljesítménymérés tapasztalatai szerint a kommunikáció hatékonysága és a nyelvi szabályok, illetve normák betartása között nincs mindig közvetlen kapcsolat: nyelvtani és stilisztikai hibáink ellenére is nagyon jól kommunikálhatunk idegen nyelveken. Mivel a kommunikáció jelentős része nem nyelvileg kódolt, és a megnyilatkozások értelmezésében a kontextusnak és a világismeretnek jelentős szerepe van, a hiányosan vagy rosszul kódolt – köztük a normáknak nem megfelelő – megnyilatkozásokat is gyakran különösebb gond nélkül tudjuk

értelmezni. Alkalmazkodni tudunk a különböző beszédhibákhoz, értelmezni tudjuk a legkülönfélébb helyesírással leírt szövegeket, gyakran felismerjük a szó- és kollokációs tévesztéseket: nem okoz nehézséget annak a nyilatkozatnak a megértése sem, hogy *Orbán Viktor engedte ki a palackot a szellemből*. A relevancia elvéből természetesen következik, hogy ha a kapott kontextuális effektus indokolja, a hallgató/olvasó az átlagosnál nagyobb feldolgozási erőfeszítésre is hajlandó, és bár a normáknak nem megfelelő kommunikáció általában nagyobb feldolgozási erőfeszítést igényel, a konkrét kommunikációs helyzetben ez indokolt lehet.

A nagyobb feldolgozási erőfeszítés vállalását indokolhatja az, hogy a hallgató/olvasó nem hagyhatja figyelmen kívül a tökéletlenül kódolt információt (például üzleti tárgyaláson a felek általában üzletet akarnak kötni, és a tárgyalás komoly feldolgozási kapacitást köt le még akkor is, ha azonos a felek anyanyelve), és fontos motivációt jelent az a tudat is, hogy a beszédpartner megtesz minden tőle telhetőt a sikeres kommunikáció érdekében, de nem telik tőle több. A hibás, illetve a normáknak nem megfelelő produkció elfogadható a külfölditől, aki tökéletlenül beszél a nyelvet: ha fontos a mondanivalója, illetve számunkra fontos, hogy megértsük, a kontextuális effektus arányban áll a feldolgozási erőfeszítéssel.

A hibás produkció elfogadhatósága az idegen nyelvi nyelvhasználat során függ a nyelvi szinttől, a kommunikációs helyzettől és a témától is: ami elfogadható egy sörözőben folytatott baráti beszélgetésben, nem feltétlenül fogadható el hivatalos küldöttség tolmácsolásában. Bizonyos kommunikációs szituációkban a nyelvi pontosság feltétele a kommunikáció hatékonyságának. Eltévedt turistáknak adhatunk útbaigazítást tört angolsággal (mutogatással kiegészítve), de a nyelvi normák bizonyos szintű betartásának képessége alatt nem folytathatunk hasznos eszmecserét atomerőművek biztonsági kérdéseiről.

A szabályoktól és a normáktól eltérő beszédproduktumok értelmezése esetenként meghiúsíthatja a kommunikációt, illetve félreértést okozhat (például a nem megfelelő szó használata vagy a helyesírási hiba). Ez különösen a szakmai jellegű kommunikációra érvényes, amely alapvetően normatív: a terminológia használatának szabatosnak, egyértelműnek kell lennie, különben azonnal súlyos kommunikatív zavarok állnak be. A szakmai nyelvhasználat tehát lényegéből fakadóan normatív, a szabványosított terminológia a szakmai kommunikáció elengedhetetlen előfeltétele. (A szabványosítást egyébként oroszban a *norma* szóból származó *нормализация* szóval jelölik.) Sager szerint (1998: 257, idézi Dróth 2002: 9): „A normák szerint rendszerezett terminológia segítségével hatékonyabban tudnak együttműködni az adott szakterület szakemberei, mivel felgyorsul közöttük a kommunikáció folyamata.” Ezen a területen a norma betartása tehát döntően befolyásolja a kommunikáció sikerét. Nem véletlen, hogy mérnökök és más szakemberek nyelvművelői megnyilatkozásai is elsősorban a pontatlanul használt vagy rendezetlen terminológiával kapcsolatosak (bár nem szakmai kontextusban is szabatos szakmai nyelvhasználatot várnának, ami nem mindig indokolt).

Gyakoribb azonban az, hogy a normáknak nem megfelelő megnyilatkozás nem hiúsítja meg ugyan a kommunikációt, de a megértése többre kerül, mint a normáknak megfelelőé. A feldolgozási erőfeszítést növeli minden olyan forma, amely a megszokottól eltér. A normától, mint adott szituációban szokásos és elvárt nyelv-

használatától való eltérés közvetlenül és közvetve is megnehezítheti a feldolgozást: az utóbbi módon úgy, hogy ha a megnyilatkozás eltér az olvasó normákra vonatkozó elvárásaitól, az ellenérzéseket kelt, bosszankodást okoz, és így elvonja a figyelmet. A következő (ismeretlen internetes eredetű) szöveg igen sok helyesírási hibát tartalmaz, de ez csak megnehezíti a megértést, nem hiúsítja meg:

*Egy anlgaii etegyem ktuasátaí szenirt nem száímt melyin serenrodbn vna-
nak a bteük egy szbóan, az etegyeln ftonos dloog, hogy az eslö és az ultosó
bteük a hölyeükkn lneegyek. A tböbi bteü lheet tljees összevabisszásagn, mgiés
porbléma nlkéül oalvsahó a szveög. Eennk oka, hogy nem ovalusnk el
mniedn bteüt mgaát, hneam a szót eszgebéen.*

Ezzel szemben a „Továbbítom a kérést az illetékesek felé” típusú mondatok valószínűleg közvetve, a bosszankodás előidézése révén nehezítik a feldolgozást (legalábbis egyes emberek számára).

Az érthetőség és a kommunikáció sikere szempontjából a szabályok és a tulajdonképpeni normák megsértése (röviden: hiba) között nincs nagy különbség: a kommunikáció egy-egy szabályszegés (**házben*), illetve normaszegés (*eztet*; ?*Ő elment*; *olcsítás*) ellenére érthető is maradhat, illetve félreértést is okozhat. Ugyanakkor a nyelvi szabályok be nem tartásából adódó hibák, általában azonnal nyilvánvalók, és könnyen javíthatók (és ha performancia-hibáról van szó, akkor a beszélő saját maga is képes azonnal javítani). Ha nem hibáról van szó, hanem egy másik nyelvváltozat (például dialektus) normáinak érvényesítéséről, a nyelvtani jellegű eltérések akkor is könnyen azonosíthatók (és persze más nyelvváltozat, például a köznyelv, normái szerint hibának minősíthetők).

5. Fordítások értékelése

5.1 Értékelés a fordítástudományban

A fordítás kérdéseivel foglalkozó irodalom egészen a 20. század második feléig erősen preskriptív jellegű volt: értékelt, és előírta, hogyan „kell” helyesen fordítani, és esetenként a célnyelv (szubjektív benyomások alapján meghatározott) normáira, továbbá az ekvivalenciáról, a szabad és a szó szerinti fordítás viszonyáról vallott elveire apellálva minősítette jónak vagy rossznak a fordításokat.

Fordítási normák. A 20. század második felétől – a tulajdonképpeni fordítástudomány kialakulásától – kezdve a fordítástudományban is fokozatosan a leíró szemlélet vált uralkodóvá. Érdekes módon a leíró szemlélet szorosan összekapcsolódott a norma fogalmával. Ez azonban csak látszólagos ellentmondás: a fordítási norma fogalma nem előíró, hanem leíró jellegű, ráadásul többnyire nem is nyelvi normákról van szó. A leíró fordítástudomány egyik legjelesebb képviselője, Toury (1980, 1995) szerint a fordítástudomány feladata nem az, hogy **előírja**, milyen normákat **kell** követniük a fordítóknak, hanem az, hogy **leírja**, általában hogyan fordítanak a fordítók. Ezeket a normákat nevezi fordítási normáknak.

A fordítási normák adott fordítási problémák megoldása során követett eljárások vagy stratégiák. Toury megkülönböztet **előzetes (preliminary)** és **műveleti (operational)** normákat; az utóbbiba beleérthetők a célnyelv nyelvhelyességi normái is, de ezekben a kutatásokban ezek nem hangsúlyosak. Fordítási norma érvényesül például a tulajdonnevek fordításában: a jelenlegi norma az, hogy ezeket lehetőleg nem fordítjuk le egyik nyelvről a másikra, ahogy ezt a DIN-szabvány rögzíti is (Fordítási megbízások 1999: 50, Horváth és mások 2000: 126), Jules Verne-ből tehát a mai fordítási normák szerint nem lenne Verne Gyula. Fordítási normának tekinthető a szakfordításban a terminushasználat következetességének követelménye, tehát ugyanazt a fogalmat mindig ugyanazzal a terminussal fordítjuk, nem próbálunk szinonímákat használni. A fordítói norma leíró fogalom, nem előírás: a fordító maga dönti el, hogy betartja-e, illetve mennyire tartja be a normákat (Toury 1995: 62). A fordítási normák időben is változnak, és az is előfordul, hogy többféle fordítói norma létezik egyidejűleg.

Nyelvi normák. A fordítás során követendő nyelvi normákra vonatkozólag kevés utalást találunk mind a korábbi, mind a mai fordítási szakirodalomban. A korábbi szakirodalomban gyakoriak az olyan megjegyzések, hogy a fordítás legyen gördülékeny, természetesen hangzó, olyan, mint egy eredeti szöveg stb., míg a mai szakirodalom szerint a fordítás feleljen meg a célnyelv normáinak. A DIN-szabvány szerint: „A célnyelvi szövegnek helyesírás, nyelvtan és nyelvhasználat tekintetében meg kell felelnie a célnyelv szabályainak” (Fordítási megbízások 1997: 47, Horváth és mások 2000: 122). Azt azonban nem részletezik, hogy a célnyelv milyen normáinak feleljen meg a fordítás. Ez érthető is, mert egyrészt a fordítások értékelésében mindig is az eredetinek való megfelelésen volt a hangsúly, másrészt a nyelvi norma mibenléte és érvényessége nem volt olyan kérdéses, mint ma. Mint ahogy a nyelvhasználat más területein, itt is adótnak vették, hogy a norma a köznyelv, az irodalom és a sajtó, továbbá – egyes országokban – az akadémia vagy más nyelvművelő testület által elismert írott köznyelvi norma (House 1977: 14). Harmadrészt, a nyelvi normák részletezésének elhagyása annak tulajdonítható, hogy a szövegalkotási normák nem fogalmazhatók meg olyan egyértelműen és explicit módon, mint a morfológiai és szintaktikai normák. Mivel a szövegalkotási normák sokszor disztribúciós jellegűek, ezért nehéz (illetve nem lehet) például meghatározni, hogy adott szövegben mennyi kötőszó és névmás használata (és a szöveg mely pontjain) biztosítja optimálisan a szöveg kohézióját.

Korpuszalapú vizsgálatok. A fordításnyelv sajátosságaival foglalkoznak a 90-es évektől egyre népszerűbb, összehasonlítható korpuszok segítségével végzett fordítástudományi kutatások (ld. Klaudy 2001, Károly 2003). Ezek a leíró szemléletmódot követik, és nagy mennyiségű adat alapján próbálják felderíteni, van-e mennyiségi módszerekkel kimutatható, **objektív igazolható** különbség fordított és nem fordított szöveg között. Azt gondolhatnánk tehát, hogy kimondottan a nyelvi megformálás **értékelését** célozzák. Erről azonban nincs szó. A korábban gyakran pejoratív felhanggal használt *fordításnyelv* kifejezés helyett *fordított* és *nem fordított* szövegekről beszélnek (Klaudy 2001), és a fordított szövegeket nem tekintik eleve rossz, rontott vagy tökéletlen szövegnek, hanem olyan nyelvváltozatnak, amely feltételezhetően szisztematikus és kimutatható eltéréseket mutat az eredeti

szövegekhez képest (Baker 1993). A korpuszvizsgálatok adatai alapján igen valószínű, hogy vannak a fordításnak olyan általában jellemző vonásai (fordítási univerzálék), amelyek nyelvtől függetlenül minden fordításban jelentkeznek (ilyen például a fordított szövegek nagyobb explicitése).

A célnyelvi **nyelvi normák betartásának** kérdéseivel a korpuszalapú fordítástudományi kutatások nem foglalkoznak, nem értékelik az eredményeket nyelvhelyességi szempontból. Ennek oka a leíró szemléleten túl – feltételezhetően – az, hogy a fordítások kevés kézzelfogható nyelvhelyességi hibát tartalmaznak (a korpuszok összeállítása során általában jó fordításokat vesznek figyelembe), míg a kevésbé megfogható mondatszerkesztési és szövegalkotási sajátosságok vizsgálatát a számítógép nehezen tudja kezelni. Ennek ellenére előfordul, hogy a korpuszvizsgálatok nyelvhelyességi szempontból is értékelhető eredményeket hoznak. Mauranen (2000: 136) például megállapítja, hogy a finnre fordított szövegekben előfordulnak olyan szokatlan szókapcsolatok, amelyeket eredeti finn szövegek korpusza nem tartalmaz, és felveti azt a sejtést, hogy az eltérő lexikai mintázat (*lexical patterning*) fordítási univerzálé lehet.

5.2 A fordítások értékelése a gyakorlatban

Míg az elmélet leír, és megkérdőjelezi az értékelés lehetőségét és jogosságát, vagy legalábbis húzódozik az értékeléstől, mint tudománytalan tevékenységtől, a gyakorlat értékeli, és nem tud meglenni értékelés nélkül. Nem szorul tudományos bizonyításra az a tény, hogy nem minden fordítás egyformán jó, és a fordítók hibákat is követnek el (mint ahogy az sem, hogy a nyelvbotlásokkal és dadogva előadott versmondás rosszabb, kevésbé élvezhető, mint a szépen hangsúlyozva, hibák nélkül előadott). Az olvasók és az irodalomkritikusok értékelni szokták a szépirodalmi fordítások színvonalát. A nagyközönség, a nyelv laikus, nem nyelvész felhasználói – például a fordítások megrendelői és olvasói – értékelnek, és – ha tehetik – előírnak. A lektorok értékelik a szakfordítások színvonalát (és esetenként ettől az értékeléstől függ a díjazás), a fordítóképző intézmények pedig a leendő fordítók gyakorló- és vizsgafordításait (Hönig 1997, Melis és Albir 2001). Úgy tűnik tehát, hogy abban a helyzetben vagyunk, amikor elméletileg kell bizonyítanunk a nyilvánvalót (*'It's all right in practice, but will it work in theory?'*).

Az értékelés jogossága. A nyelvhasználat értékelésének lehetőségéről elmondottaknak megfelelően úgy vélem, hogy ez az értékelő tevékenység teljesen természetes, jogos és nélkülözhetetlen. A fordítás jellegzetesen **nyilvános nyelvhasználat**, tehát a szöveg létrehozójának emelt szintű elvárásoknak kell megfelelnie a szöveg érthetőségével és formai helyességével, illetve elfogadhatóságával kapcsolatban. Ha a megrendelő tudományosan, leíró szemlélettel közelítené meg a fordítást, bármilyen érthetetlen, hasznavehetetlen fordítást kapna is a pénzéért, el kellene fogadnia. Toury (1980) szerint fordítás az, amit fordításként elfogadnak: megfordítva ez azt jelentené, hogy amit a megrendelő nem fogad el, az nem fordítás. Én úgy gondolom, hogy az is lehet fordítás – csak rossz fordítás –, mint ahogy az elfogadott fordítások között is van jó és rossz fordítás.

A gyakorlat értékelési rendszerei. A gyakorlatban a fordítás fajtájától függően eltérnek az értékelési rendszerek. Melis és Albir (2001: 278) szerint a publikált (főleg irodalmi) fordítás, a hivatásos (főleg szak)fordítás és a fordítóképzés során alkalmazott értékelés tárgya, típusa, funkciója, célja és eszközei eltérőek. Egyes megrendelők részletesen előírják, milyen legyen a fordítás. A Magyar Világ Kiadó által az Encyclopaedia Britannica fordítói számára kiadott útmutató (1994) tartalmaz fordítási normákkal kapcsolatos követelményeket (tulajdonnevek fordítása, átírása), műfaji normákat (lexikon műfaj), és nyelvhelyességi normákra utaló megjegyzéseket. Bár ezek nem rendszerezettek, és tudományos indoklást nem tartalmaznak, aligha állíthatjuk, hogy az adott szöveg fordítása szempontjából nem releváns megjegyzések, vagy hogy csupán „nyelvhelyességi babonákon” alapulnának.

Ugyanakkor azt sem állíthatjuk, hogy a fordítások gyakorlati értékelése minden esetben objektív és tudományosan megalapozott vagy tudományosan alátámasztható lenne. A gyakorlati – különösen a laikusok vagy a nagyközönség által történő – értékelés során egyes könnyen azonosítható nyelvtani, szóhasználati, helyesírási vagy mondatszerkesztési (bináris) hibákra hívják fel a figyelmet. A szöveg minőségét talán döntő módon meghatározó mondat- és szövegszerkesztési kérdések megítélésében viszont a bírálók saját intuícióik alapján alkotnak véleményt.

A gyakorlatban alkalmazott értékelési rendszerek közös sajátossága, hogy az értékelés középpontjában az eredeti szövegnek való megfelelés, illetve az attól való eltérés áll. House (1977: 30) szerint az ekvivalencia a fordítási minőség alapkritériuma. Ez érthető, ha figyelembe vesszük, hogy az értékelési rendszerek többnyire szakszövegek, tehát tartalomközpontú szövegek értékelésére vonatkoznak, és a tartalom megbízható közvetítése sokszor fontosabb, mint az, hogy a feldolgozás milyen erőfeszítést követel. Tanulságos ebből a szempontból egy lektori útmutató megfogalmazása, amely a nyelvi megformálás tekintetében nem igényli a lektortól minden hiba javítását:

A lektorálás célja a fordítás nyelvi, szakmai és politikai ellenőrzése. A lektornak tehát azt kell vizsgálnia, hogy a fordítás pontosan adja-e vissza az eredeti szöveg értelmét (azt mondja-e, amit az eredeti, nincsenek-e a fordításban kihagyások, stb.) hogy a fordítás szövegezése, szakmai és politikai szóhasználata helyes, nyelvi szempontból elfogadható-e. A nyelvtani, szakmai és politikai hibákat a lektornak minden esetben, a stilisztikai hibákat azonban általában csak kirívó esetekben kell kijavítania.

(Útmutató szakfordítások készítéséhez, Agroinform, Budapest, dátum nélkül, az 1970-es évekből.)

5.3 Értékelés a fordítóképzésben

Mint bármely más képzés, a fordítóképzés sem képzelhető el értékelés és normatív megközelítés nélkül, hiszen a képzés abból a feltételezésből indul ki, hogy a képzés befejezése után a résztvevők **jobban** fordítanak, mint előtte. Viaggio

(1994: 97) szerint a fordítóképzésben a preskriptivizmus elkerülhetetlen: ha nincs helyes fordítási módszer, vagy legalábbis egyik módszer nem jobb a másiknál, akkor csak vesztegetjük az időnket, energiánkat és pénzünket: akkor elég a nyelvet megtanítani. A fordítói készség elsajátítása során a fordítójelöltek nem sokra mennek az olyan értékeléssel, hogy „így is jó, meg úgy is jó”: a fordítói készség jelentős mértékben éppen azt jelenti, hogy meg tudjuk mondani, hogy **mikor jó így, és mikor jó úgy** (Pym 1992b: 281). Az előforduló és a lehetséges fordítási megoldások ugyanis nem minden kommunikációs helyzetben egyenértékűek: ha így lenne, valószínűleg nem lenne szükség fordítóképzésre, és nem tudnánk különbséget tenni a fordítások színvonala között. De úgy látszik, hogy tudunk: a „rossz” tükörfordítások miatt (mint említettem) még Nádasdy (2001) is aggódik. A fordítónak előre kell látnia, hogy a fordítás feltételezett olvasói számára melyik fordítási variáns elfogadható, beleértve azt is, hogy melyik nyelvi formát tartják helyesnek, a célnyelv szabályaival, illetve az adott kommunikációs helyzetben elvárt normákkal egyezőnek.

A fordítóképző és vizsgáztató rendszerek a világ különböző országaiban különböző értékelési rendszereket dolgoztak ki, a legkülönbözőbb szempontrendszerrel, többnyire gyakorlati, empirikus alapon. Ezekről jó áttekintést ad Dróth doktori disszertációja (2001), amely azt is bemutatja, hogy az egyes értékelési rendszerek egymásnak ellentmondó értékeléseket adnak: ugyanazt a fordítást a különböző (magyarországi) értékelési skálákkal különböző módon minősítenénk. Korábban Hönig (1997: 28–9) az értékelési szempontok sokféleségére mutatott rá. Ebből világos, hogy a fordítások minőségét csak empirikus alapokon nehéz tárgyilagosan és megbízhatóan értékelni.

Tudományosan megalapozott fordításértékelési rendszerek. A fordításoktatás az utóbbi évtizedek során több kísérletet tett arra, hogy az „anekdotikus értékelést” (House 1977: 7), az egymásnak ellentmondó empirikus értékelési skálákat felváltsa tudományosan megalapozott, objektív értékelési rendszerrel. Ebben a törekvésében a nyelvtudomány, illetve az elméleti fordítástudomány eredményeit próbálta és próbálja felhasználni, több-kevesebb sikerrel.

A nyelvtudomány alkalmazását a fordítások értékelésében gátolja az a tény, hogy a kutatók félnek a normativitás és a preskripció gyanújába keveredni, hiszen az nem „tudományos”: egyes szerzők a fordításoktatással és értékeléssel kapcsolatos kutatásokat egyszerűen kizárják a fordítástudomány hatásköréből, tekintve, hogy ezek normatív jellegűek (ld. Dróth 2001: 35). Míg 1987-ben Klaudy, Papp Ferenc nyomán (1972), a fordítások kvázi-helyességéről értekezett, tíz-egynéhány évvel később az euroadminisztrációs szövegek fordításaira tett néhány kritikai megjegyzés után már lelkiismeret-furdalása támad (Klaudy 2001):

Bevallom őszintén, nem szívesen írtam le mindezt, mivel nem magyar nyelv-művelő szakember, hanem fordításkutató vagyok, és a modern fordítástudomány egyik lényeges vonása az, hogy szigorúan deskriptív, kerüli a normativitást, tartózkodik az értékeléstől, tehát nem azt vizsgálja, hogy hogyan kell fordítani, hanem azt, hogy hogyan fordítanak a fordítók. Vagyis nekem a fent leírt nemzetközi ügyintézési dokumentumok nyelvezetét nem kritizál-

nom kell, hanem nyelvi tényként, fordítási tényként kezelve minél alapsabban leírni.

Ugyanitt a későbbiekben visszavonja a kvázi-helyesség terminust:

Magam a 80-as években végeztem egybevetést [...] „összehasonlítható” korpuszokon [...] A fordítás eredményeképpen kapott magyar szövegeket akkor „kvázi helyes” magyar szövegnek neveztem, de a fordítástudomány mai fejlettségi szintjén még ez az elnevezés is megbélyegzőnek tűnik, tehát egyszerűen fordított magyar szövegről (FM) és nem fordított magyar szövegről fogok beszélni (NFM).

Az elméleti fordítástudomány leíró jellege és értékelésellenessége következtében a fordítóképzés területén szintén jelentkezik az elmélet és a gyakorlat között a preskripció kérdésében kialakult feszültség. Tekintve, hogy a gyakorlatban az értékelésre szükség van (lektorálás, fordításoktatás és értékelés), ha a fordítástudomány nem foglalkozik az értékelés kérdéseivel, annak két következménye lehet, illetve van. Az egyik az, hogy a gyakorlat teljesen értéktelennek és fölöslegesnek tartja a fordítástudomány eredményeit, a másik pedig az, hogy a fordítások nyelvi minőségét továbbra is csak a korábbi szubjektív, intuitív, egyes hibákra koncentráló, egyéni véleményen vagy elfogultságon, fordítási vagy nyelvi babonákon alapuló preskriptív alapon lehet folytatni, tehát olyan helyzet alakul ki, mint amire Bolinger figyelmeztet az anyanyelvi nyelvhasználatban kapcsolatban: ha a nyelvészek nem hajlandók tanácsot adni a normák kérdésében, majd a „sámánok” megteszik helyettük.

Erről egyelőre nincs szó: a fordítások minőségének értékelése továbbra is fontos kutatási terület maradt a fordítástudományban, bár kissé elbizonytalanodott abban a tekintetben, hogy szabad-e nem leíró, hanem előíró jellegű normákról beszélni. Ennek ellenére az utóbbi években igen sok tanulmány jelent meg a fordítás minőségének és értékelésének kérdéseiről: a folyóiratok közül a *Current Issues in Language in Society* egy-egy tematikus számot szentel a fordítás és a norma (*Translation and Norms*, 5/1–2, 1998), illetve a fordítás és minőség (*Translation and Quality* 4/1, 1997) kérdéseinek, a *The Translator* az értékelés és fordítás kérdéseinek (6/2, 2000), a *META* ugyancsak a fordításértékelés kérdéseinek (2001/2). A *Fordítástudomány* eddigi 5 évfolyamának (10 szám) majdnem mindegyike tartalmaz ilyen vonatkozású írást.

Chesterman (1999) szerint a fordítási normákat leíró szemlélettel kell megközelíteni, de a leírt normák a továbbiakban preskriptív erővel bírnak. Azzal érvel, hogy az előíró jellegű kijelentések a fordítás hatására vonatkozó jóslatok, amelyeket empirikusan vizsgálni lehet. Ha azt állítjuk, hogy a metaforákat bizonyos szövegtípusok esetében szó szerint **kell** fordítani, akkor elvileg azt mondjuk, hogy ha a fordító nem ezt az elvet követi, akkor az olvasónak nem tetszik majd a fordítás, illetve a kiadó nem fogadja el azt. A preskriptív állításokat tehát empirikus vizsgálatok tárgyává lehet tenni: valóban úgy fordítják-e a fordítók a metaforákat az adott szövegtípusban, ahogy elő van írva, és valóban bekövetkeznek-e a preskripció által megjósolt következmények, ha nem tartják be az előírásokat. Ebben ter-

mészetesen van egy sor módszertani probléma is, például az, hogy a fordítások várható hatását sokszor olyanok próbálják megbecsülni, akik nem tipikus felhasználói az adott fordításnak (tanárok, kutatók, kritikusok; ld. még Hönic 1997: 30–31). A preskriptív állításokat tehát a tipikus felhasználókra tett hatás alapján kellene empirikusan vizsgálni. Ily módon a preskriptivizmus, mint szokásos hipotézis-tesztelés, megtalálja a helyét a fordítástudományi kutatásokban.

A fordításoktatás gyakorlatában használatos értékelési rendszerek középpontjában – a gyakorlat értékelési rendszereihez hasonlóan – az eredeti szövegnek való megfelelés, illetve az attól való eltérés áll. Az egynyelvű kommunikáció értékelése során fordított a helyzet: általában a nyelvi megformálás helyessége (normakövetése), illetve hatékonysága van előtérben, hiszen azt kevésbé tudjuk ellenőrizni, mennyire felel meg a szöveg a beszélő mondanivalójának. Egynyelvű kommunikáció esetén nem tudjuk ellenőrizni (csak következtethetünk rá), hogy a beszélő azt mondta-e, amit akart, és az értékelés a nyelvi megformálásra összpontosul. A fordítás értékelése során viszont az eredeti szöveg többnyire hozzáférhető (a fordításoktatás során mindig), és az értékelés első szempontja a relevancia elvének megfelelően az, hogy a fordítás által biztosított kontextuális effektus milyen kapcsolatban van az eredeti szöveg által az eredeti kommunikációs helyzetben biztosított kontextuális effektussal, és csak másodsorban vizsgáljuk azt, hogy a kapott kontextuális effektus milyen feldolgozási erőfeszítés révén jön létre. A fordítások értékelésénél nem az a szempont merül fel elsőként, hogy nyelvi milyen hatékonyan közvetíti a fordító az információt, hanem az, hogy pontos-e a közvetített információ, megfelel-e a fordítás a forrásnyelvi szöveg funkciójának, műfaji jellemzőinek stb.

A tudományos megalapozottság igényével fellépő fordításértékelési rendszerek közül House-é (1977, 1997) a legismertebb. Erre is érvényes, hogy a fordítás minőségének megítélésében az eredeti szöveghez való viszony áll az előtérben, és a célnyelvi megformálásra vonatkozóan kevés információt ad. House a fordítást abból a szempontból értékeli, hogy a fordítás különféle szinteken megegyezik-e az eredetivel. A célnyelvi nyelvhelyességi normákkal kapcsolatban úgy gondolja, hogy mind a forrásnyelvi, mind a célnyelvi szöveg címzettjei a sztenderd nyelvbeszélői. Ez utóbbit úgy határozza meg, mint azt a „szupraregionális nyelvváltozatot, amelyet a művelt középosztálybeli beszélők használnak, és amely az »eszményi normát« képviseli, és amelyet ugyanakkor az egész nyelvközösség többsége elfogad.” (*We thus assume that the target text's addressees form a basically similar subgroup in the target language community to the subgroup formed by the addressees of the source text in the source language community, both being defined as contemporary standard language speakers. We define standard language as that supra-regional variety which is used by the educated middle-class speaker and which is an „ideal norm”, at the same time accepted by the majority of the whole language community*) (House 1977: 59–60). A célnyelvi normákat nem részletezi, az egyes elemzések során egyes esetekben egyszerűen megjegyzi, hogy itt a fordító nyilvánvalóan megsértette a célnyelv szabályait, illetve normáit.

Lanstyák (2004: 7) úgy véli, hogy a fordítástudomány túlságosan is támaszkodik a nyelvművelésre, és House hivatkozása az „eszményi normára” mintha alá-

támasztaná ezt a megállapítást. A fordítástudománnyal foglalkozók körében valóban szokás a nyelvművelésre és a fordítónak az anyanyelv iránti felelősségére hivatkozni. Dróth (2002: 11) például részben a nyelvműveléstől vár útmutatást: „A normativitásnak a nyelvi szabályok kialakításában, az adott nyelvben elfogadhatónak tekinthető nyelvi jelenségek leírásában van szerepe. A leíró nyelvtudomány és a nyelvművelés hatáskörébe tartozik tehát, s e két nyelvészeti ág állásfoglalásai nagyon fontosak a fordítóképzés és a fordítószakma számára.” Heltai (2002: 38) a fordító felelősségét említi: „A fordításnyelv bizonyos körülmények között tolerálható, de a fordító felelős a célnyelvi normák fenntartásáért, ezért a fordítóképzésben nem nélkülözhető a normatív szempont.” Martin (2001) szerint „*particularly when translating for children, there may be a sense of social responsibility for target language purity at play*”. Jaskanen (2001) szintén hivatkozik a normára.

Megjegyzendő ugyanakkor, hogy ha a leíró nyelvészet nem foglalkozik a normativitás kérdésével, akkor a fordítás értékelése a nyelvi normák tekintetében csak a nyelvművelésre támaszkodhat. Azzal nem jutunk előre, ha kijelentjük, nem kell annyira a nyelvművelésre támaszkodni: meg kell jelölnünk azt is, hogy akkor mire, és melyik tudományág ad útmutatást a tudományos igényű fordításértékelés kidolgozásához.

A fordítások nyelvi megformálásának kérdéseivel House-t megelőzően Nida (1964) foglalkozott, elsősorban abból a szempontból, hogy mennyire könnyen érthető a fordított szöveg, milyen hatást tesz az olvasóra. A relevanciaelmélet kifejezéseivel azt mondhatjuk, hogy Nida a feldolgozási erőfeszítés fontosságára hívta fel a figyelmet. A szöveg érthetőségének, olvashatóságának mérésére különböző szubjektív és objektív tesztekert javasolt (pl. kihagyott szavak beírását, az ún. cloze tesztet), amelyeket a későbbiekben mások kiegészítettek. Sager (1994: 200–2) a cloze tesztet, a feleletválasztós teszteket és a szövegolvasáshoz szükséges idő mérését ajánlja (idézi Dróth 2001: 41). Puurtinen a fordított gyermekirodalom nyelvi elfogadhatóságát vizsgálva az elfogadhatóság (*acceptability*) összetevői közé a következőket sorolja: az adott olvasói csoportnak megfelelő olvashatóság és mondhatóság, az adott műfaj és irodalmi alrendszer (fordított irodalom) nyelvi normáinak és/vagy az adott olvasói csoport elvárásainak való megfelelés (1995: 230). Ez tehát szélesebb fogalom, mint a nyelvi norma, de összetevői között szerepel az utóbbi is. A nyelvi elfogadhatóságot Puurtinen is több módszer együttes alkalmazásával vizsgálja.

Nida hatásvizsgálatait House (1977:13–5) elsősorban azért kritizálja, mert szubjektívek, továbbá nem mutatják meg, hogy az eredeti szöveg olvashatóságához és az olvasóra tett hatásához hogyan viszonylik a fordításé. Ezzel a kritikával kapcsolatban megjegyzendő, hogy az idegen nyelvi teljesítménymérés területén közismert, hogy a szubjektív tesztek szubjektivitása csökkenthető, ha több értékelő végzi az értékelést, és az értékelést összehangolják, továbbá hogy a szubjektív és objektív tesztek együttes alkalmazásával viszonylag megbízható értékelés érhető el. Mindenesetre a Nida és mások által ajánlott módszerekkel eddig nálunk nem kísérleteztek eleget, és úgy vélem, hogy ezek jóval több lehetőséget rejtenek magukban, mint amennyire eddig ezeket kihasználtuk.

House az értékelést csak a forrásnyelvi és a célnyelvi szöveg együttes elemzésével tartja megvalósíthatónak, ugyanakkor a gyakorlatban – ha nem is objektív

tesztekkel – gyakori a fordítások olyan értékelése, amikor az eredeti szöveget egyáltalán nem nézi meg a lektor (Sager 1994: 237, Melis és Albir 2001). Elméleti szempontból, ha a különböző célnyelvorientált fordítási elméletekből indulunk ki, szintén indokolt lehet a célnyelvi szöveg önálló szöveggént történő értékelése, mint ahogy az az összehasonlítható korpuszok esetében is történik.

Ugyanakkor a fordítás hatásának Nida-féle vizsgálata sem foglalkozik kifejezetten a célnyelvi normák, illetve a nyelvhelyesség kérdéseivel, tehát nem vizsgálja külön ezek szerepét a szöveg érthetőségében, feldolgozhatóságában. A szöveg érthetősége, gördülékenysége – amely olyan gyakran szerepel értékelési szempontként szubjektív, ad hoc fordításértékelésben, de gyakran kidolgozottabb fordításértékelési rendszerekben is – intuitív fogalom marad, és meghatározatlanul marad az is, hogy a feldolgozás könnyűségében milyen szerepet tölt be a nyelvi normák betartása.

Dróth Júlia doktori értekezése (2001) áttekinti a fordítások értékelési rendszereit és azok elméleti háttérét. Saját értékelési rendszere a „formatív” értékelést célozza, tehát olyan értékelési rendszert dolgoz ki, amely az adott produktum értékelésén túl a fordító **fordítói kompetenciáját** kívánja jellemezni, és a fordítóképzésben részt vevő hallgatók számára a fejlődéshez szükséges visszajelzést biztosítja. Az értékelési rendszer kifejezetten a nyelvi megformálást helyezi középpontba: alcíme szerint „A fordítások **nyelvi megvalósításának** értékelése a fordításoktatás folyamatában: a formatív értékelés kritériumai”. Az értékelés kritériumaival a hallgatók már az elején megismerkednek, és azok alapján tudatosan választanak a fordítási lehetőségek között. A rendszer öt szinten értékeli a fordításokat. Ezek a következők (Dróth 2001: 167; 2002: 8):

1. Kommunikációs helyzet: koherencia, kulturális, társadalmi, szakmai, pragmatikai háttér-ismeretek
2. Szövegszint
 - 2.1. Döntések: retorikai cél, műfaj, regiszter (szaknyelv)
 - 2.2. Kohézió
 - 2.3. A tagmondatok, mondatrészek logikai és tematikus rendje
3. Szintaktika: A grammatikai jelenségek értelmezése, átültetése
4. Lexika: Szavak, kifejezések értelmezése, átültetése – terminológia
5. Felszíni elemek: Helyesírás, szövegszerkesztés stb.

Az értékelési rendszer figyelemre méltó vonása, hogy az egyes szintek hierarchikusan épülnek egymásra. Ez azt jelenti, hogy – House-tól eltérően – a különböző szinteken elkövetett hibák nem egyenértékűek, bár „az összefüggések nemcsak lefelé érvényesülnek ebben a hierarchiában, hanem minden irányban” (2002: 8). A hierarchiát, illetve a rendszer egyes pontjait természetesen lehet vitatni is, de a modell részletes kritikája itt nem feladat. Ugyanakkor figyelemre méltó jellemzője a rendszernek, hogy a szöveg minőségének megítélésében egyértelműen a szövegszintet tartja döntőnek: ezt a szintaktika, lexika és felszíni elemek fölé helyezi. Némi ellentmondást jelent az a kijelentés, hogy a képzésben nagyobb szerepet kapnak a felszíni elemek, mint azt a hierarchiában elfoglalt helyük indokolná

(2001: 179), továbbá – mivel a nyelvi megformálásra koncentrálnak – nem egyértelmű, hogy a tárgyi tévedéseket hol veszi figyelembe. A korábbi fordításértékelési rendszerekkel szemben, amelyek főleg a forrásnyelvi szövegnek való megfelelésre tették a hangsúlyt ('ekvivalencia'), talán túlságosan is a szöveg minőségére koncentrálnak.

Lesznyák (2003) bírálja a fordításértékeléssel kapcsolatos eddigi kutatásokat, mert mindössze három olyan kutatási beszámolót talált, amelyek a fordítói kompetencia értékeléséhez kapcsolódnak, és a modern tudományosság szempontjából az empirikus kutatásokkal szemben támasztott követelményeknek megfelelnek. A szerző nem említi Dróth munkáját, továbbá nem vet számot azzal, hogy a pszichometriai módszereket lehet ugyan alkalmazni a fordítások értékelésében, de semmi értelme nincs. Waddington (2001) példaként idézett tanulmányai idegen nyelvre történő fordításra vonatkoznak, amely inkább pedagógiai fordításnak (tanfordításnak) tekinthető, mint tényleges fordításnak, és az utóbbi értékelésében az értékelés jelentős részben az idegen nyelv ismeretének értékelését jelenti.

5.4 Fordításértékelés és relevancia

Gutt (1991) szerint a relevancia elve a fordításban – mint kétnyelvű, illetve nyelvek közötti kommunikációban – az eredeti szöveghez való **optimális hasonlóság** követelményeként jelenik meg. A kontextuális effektus tehát itt úgy értelmezendő, hogy releváns információt közvetít-e a fordítás (az információ többnyire akkor releváns, ha megfelel a forrásnyelvi szöveg információinak), míg az ésszerű feldolgozási erőfeszítés a nyelvi megformálással kapcsolatos. Azt a fordítást, amely nem ad értékelhető kontextuális effektust, vagy a feldolgozási erőfeszítés nem áll arányban a kapott kontextuális effektussal, nem tarthatjuk jónak.

Meg kell jegyeznünk, hogy a fordítástudományban és a fordításoktatásban ismert értékelési rendszerek gyakorlatilag eddig is ennek az elvnek megfelelően próbálták megközelíteni a **fordítás minőségének** és a minőség értékelésének a kérdését. Nida (1964: 182) szinte szó szerint ugyanazt mondja, mint húsz évvel később a relevanciaelmélet: a kommunikatív folyamat hatékonysága (*efficiency of the communicative process*) azt jelenti, hogy a minimális dekódolási erőfeszítés maximális vételt eredményez (*maximal reception for the minimal effort of decoding*). Levy (1967) minimax elve a fordító szempontjából fogalmazza meg a relevancia elvét: a fordítók is minimális erőfeszítéssel akarják elérni a maximális hatást, tehát ha valamilyen fordítási probléma megoldása túl nagy erőfeszítésbe kerülne, és viszonylag kicsi a jelentősége, akkor esetleg lemondanak a legjobb megoldás megkereséséről. Hönig és Kussmaul (1982: 58) a **pontosság szükséges mértékéről** szóló tétele gyakorlatilag megegyezik a relevanciaelméleti megfogalmazással, míg Klaudy (1987: 7) a kvázi-helyesség fogalmával kapcsolatban, bár nem használja a **feldolgozási erőfeszítés** kifejezést, pontosan erről beszél: „a fordított magyar szövegek kohéziója csökken, az olvasó késve azonosítja a mondatok szerkezetét, nem világos a hangsúlyos és hangsúlytalan részek viszonya stb. Mindezek a jellegzetességek nem esztétikai, hanem funkcionális szempontból fontosak. Ha a fordított magyar szöveg eltér az eredeti magyar szövegektől, az olvasó számára sokkal

nagyobb megterhelést jelent a mondanivaló kihámozása a szokatlan nyelvi formából”. A kvázi-helyességet az olvasó nem azonnal észleli, csak azt veszi észre, hogy nehezebben érti a szöveget – más szóval: hogy jóval nagyobb a feldolgozási erőfeszítés igénye, bár nem tudja pontosan azonosítani, mi is az oka.

A relevanciaelmélet szempontjából azt mondhatjuk, hogy a fordításértékelési rendszerekben a hangsúly többnyire a megfelelő kontextuális hatáson van, míg a feldolgozási erőfeszítés nagyságára kevesebb figyelem fordul, és nem vizsgálják a normák betartásának hatását a feldolgozási erőfeszítésre. House fő gondja a nyelv és a szöveg különböző szintjeinek egyezése, ami inkább a kontextuális effektust érinti (a szöveg pragmatikailag és nyelvileg azokat az információkat adja, mint az eredeti); ugyanakkor könnyen elképzelhető, hogy a különböző szinteken jól egyező fordítás nehezebben dolgozható fel, mint az eredeti szöveg, illetve mint a párhuzamos célnyelvi szövegek. Dróth rendszere alkalmasabbnak tűnik a feldolgozási erőfeszítés vizsgálatára.

Minőség és használhatóság. A relevancia elve alapján értelmezhető a fordítás minősége és elfogadhatósága közötti ellentmondás is. A gyakorlati tapasztalat szerint a fordításnak nincs minőségi kritériuma, vagy legalábbis az elfogadható minőség tág határok között mozoghat, különböző körülmények között különböző minőségű fordítások elfogadhatók. A relevancia elvéből következik, hogy abszolút értelemben optimálisan releváns közlés nem létezik, csak adott helyzetre (kontextusra) vonatkoztatva: a kontextuális hatás és a feldolgozási erőfeszítés megfelelő aránya csak attól függően ítéltető meg, mennyire fontos a közlés tartalma a címzett számára, milyen feldolgozási kapacitással rendelkeznek, milyenek a kommunikáció külső tényezői, stb. House fordításértékelési rendszere ugyanakkor nem veszi figyelembe, hogy a fordítás értékelése a gyakorlatban nem légtérben történik: a fordítás minősége a fordítási helyzet különböző tényezőitől (idő és pénz) is függ, és az értékelés során azt is figyelembe kell venni, hogy milyen körülmények között született a fordítás. A fordítások értékelésének ezt az oldalát többen felvetették (Heltai [1997, 1999], Hönig [1997: 40], Szabari [1999]). Sager (1993: 149) többek között a költségtényezőt is említi: a fordítás elfogadhatóságával kapcsolatos kérdőíveken arra is rá kellene kérdezni, „what is an acceptable cost of production or price for the information obtained and what is an acceptable delays (sic) in receiving the information”. Mint ahogy az egynyelvű kommunikáció során spontán, időhiányos körülmények között született beszédműveket nem lehet a szónoki beszédekkel és az írott szövegekkel összehasonlítani, továbbá egyszerű emberek nyelvhasználatát nem lehet a hivatásos kommunikátorokkal szembeni elvárásokkal mérni, a fordításban is figyelembe kell venni, hogy mennyi idő volt a fordításra, és hogy hivatásos fordító készítette-e.

A fordítás feltételezett olvasója vagy megrendelője gyakran saját maga köt kompromisszumot a minőség kérdésében, tudva, hogy a szöveg által biztosított kontextuális effektus (információ) elég fontos számára ahhoz, hogy nagyobb feldolgozási erőfeszítést vállaljon, nehezebben feldolgozható fordítást is elfogadjon (például ha a rendelkezésre álló idő alatt csak gyengébb minőségű fordítást lehet elkészíteni, különben el sem készül a fordítás). A két fő értékelési szempont általában nem választható el élesen egymástól, ennek ellenére esetenként az egyik szem-

pont annyira fontossá válhat, hogy a másik szempont jelentős mértékben háttérbe szorul. Ideális esetben a fordítás szép is, meg jó is, de van olyan kommunikációs helyzet, amikor a tartalmi hűség nem számít (versfordítás: a hangulatot kell inkább visszaadni), vagy ahol a nyelvi megformálás másodlagos (elég, ha a fordítás nagyjából tájékoztat a szöveg tartalmáról). A relevancia elve alapján az olyan fordítás is elfogadható lehet, amely a szokásosnál nagyobb feldolgozási erőfeszítést igényel, de az információ (kontextuális effektus) van olyan fontos, hogy megéri. A fokozott feldolgozási erőfeszítés igénye adódhat a kommunikációs helyzet különböző tényezőiből: időhiány, tapasztalatlan fordító, nem anyanyelvre történő fordítás stb. A nem anyanyelvre történő fordítás esetében sokszor készek vagyunk elfogadni azt a teljesítményt, amelyet a nem anyanyelvű fordító képes elérni (McAlester 1992, Campbell 1998). A gépi fordítás használhatóságát is a relevancia elve határozza meg: ha nagyon fontos, hogy azonnal kapjunk információt egy idegen nyelvű szöveg tartalmáról, akkor a gépi fordítás is segítséget jelenthet. Ugyanakkor kevesebb minőségi kompromisszumot lehet kötni, legalábbis elvileg, az irodalmi szövegek fordítása során (Heltai 1997, 1999), mivel itt a nyelvi megformálás nagyobb szerepet játszik, mint a szakfordításban.

A különböző minőségű fordítások elfogadhatósága viszont nem jelenti azt, hogy a **fordítóképzés** során is az éppen elfogadható szintet kellene belőnünk, hiszen a gyakorlatban sem mindig csak gyenge minőségű expressz munkát várnak a fordítóktól. Igaz, hogy a felhasználó nem vesz észre minden hibát, hiszen nem azonos az eredetivel és a fordítást aprólékosan összehasonlító fordítástechnika-tanárral. A felhasználó sok mindent eltűr: az eredeti szövegnek nem minden információja releváns a számára. Ugyanakkor a képzés során a fordítójelöltnek magasabb szintet kell elérnie, hogy a gyakorlat során kedvezőtlen körülmények között is elfogadható szintet érjen el (Mailhac 1997: 51). Dróth (2001a, 2001b) felmérése szerint a fordítások különböző felhasználói általában igényes munkát várnak el. Bár gyanítható, hogy a valóságban sokkal gyakrabban kötnek kompromisszumot, mint ahogy azt deklarálják, a fenti eredmény mindenesetre jelzi azt a tényt, hogy ha lehetséges, mindenki pontos és könnyen érthető fordítást szeretne olvasni. A fordítóképzés természetesen nem tűzheti ki célul azt, hogy a résztvevőket megtanítsa nehezen olvasható, de bizonyos körülmények között még éppen elfogadható fordítások készítésére, többek között azért sem, mert egyes jelek arra utalnak, hogy a gyors és felületes munkához szokott fordítók akkor sem tudnak lényegesen jobb színvonalú fordítást készíteni, ha a fordításhoz megfelelő idő áll rendelkezésükre (Sirén és Hakkarainen 2003: 80).

5.5 Fordítási hibák

A fordítások értékelésére kidolgozott rendszerek többnyire **hibaközpontúak**: a **fordítási hibák** számbavétele alapján értékelnek, bár néhány pedagógiai célzatú értékelési rendszer a jó megoldásokat is figyelembe veszi. House értékelési rendszere szerint a minőség megítélése a hibák felsorolásából és annak megállapításából áll, hogy a két szöveg különböző dimenziók szerint megegyezik-e. Kérdés,

hogy a hibaközpontú és ekvivalencia-központú szemlélet valóban a szövegminőség lényegét ragadja-e meg, de gyakorlati szempontból nehéz mást találni helyette.

A hibák hagyományos felosztása információs (tartalmi) hibákra, illetve megfogalmazási (nyelvhelyességi és stilisztikai) hibákra jól megfelel a relevanciaelmélet szerinti kontextuális effektussal, illetve feldolgozási erőfeszítéssel kapcsolatos hibáknak. Figyelembe kell vennünk természetesen, hogy a relevanciaelmélet alapján a hiba meghatározása sem abszolút, hanem mindig az adott kontextushoz kötődik.

A kommunikatív nyelvvizsgák íráskészség-értékelési rendszerei szerint az idegen nyelvi teljesítmény mérésében a hibáknak nincs kitüntetett szerepe. A teljesítményt a kommunikáció sikere határozza meg: sikerült-e a vizsgázónak a feladatot megoldania, tartalmilag megfelelő-e a produktum, összefüggő-e a létrehozott szöveg, stb. Szóbeli teljesítmény mérésénél fontos szempont a folyékonyság is. Az írás és beszéd formai oldalát – nyelvtani helyesség, kiejtés – csak olyan mértékben veszik figyelembe, amennyiben a megértést befolyásolja.

Kérdéses, hogy lehetne-e ezeket a tapasztalatokat a fordítás értékelésében is hasznosítani, tehát valójában mi határozza meg, vagy mi határozza meg inkább a fordítás minőségét: a hibák, vagy az, hogy a fordított szöveg megfelel annak a cél-nak, amire létrejött? Erre a kérdésre az alábbiakban még visszatérek.

Információs (tartalmi) hibák. A fordítás (főleg a szakfordítás) minőségének talán legfontosabb összetevője a forrásnyelvi szöveg információinak (a kontextuális effektusnak) a visszaadása a célnyelvi szövegben. Az információs hibát Dróth (2001a: 13) a szöveg denotációs jelentéseinek (indokolatlan) megsértéseként nevezi meg (nem világos viszont, hogy értékelési rendszerében ezt hol veszi figyelembe), mások tartalmi hibának, a propozicionális jelentés torzításának stb. tartják. A fordítás minőségének értékelése során az információs hibákat tartalmazó fordítást eleve számításon kívül kellene hagynunk: a torzított vagy hamis információt tartalmazó fordítások minőségéről nem érdemes értekezni. Kivételt jelent a versfordítás és az irodalmi fordítás néhány egyéb esete, beleértve a reklámok fordítását, vagyis a Reiss (1986) szerint nem tartalomközpontú szövegek fordítását. Ha a fordítás 60 kísérleti alanyt említ, ahol az eredeti szerint 16 volt (német–magyar fordításban előfordulhat), vagy *kaukázusi*-t említ *fehér* helyett (angol–magyar fordításban), akkor aligha értékelhetjük jónak, a megfelelő kontextuális hatást biztosítónak. Ennek ellenére előfordulhat, hogy az eredeti szövegtől való jelentős, nem szándékolt eltérésnek, tehát kifejezett melléfordításnak az **egész szöveg** szempontjából nincs gyakorlati jelentősége, és ha nem ismerjük az eredeti szöveget, az eltérést észre sem vesszük. Azt mondhatjuk tehát, hogy a kommunikációs helyzet (illetve a szöveg egésze) szempontjából az adott szövegrészlet pontos fordítása irreleváns. Vegyük például a következő fordítást:

This means that women and children no longer need work in the fields and that a large proportion of the men do other things... Some become teachers, physicians, or artists. Others undertake research of various kinds ...

Az asszonyoknak és a gyermekeknek nem kell már a földeken dolgozniuk és a lakosság nagy hányada más munkát végezhet... Taníthatnak, foglalkoz-

hatnak fizikával vagy művészetekkel, kutathatnak különböző tudományterületeken...

Bár az eredeti szövegben szereplő *physicians* jelentése *orvosok*, és nem *fizikusok*, a fordítás olvasója számára az adott kommunikációs helyzetben a szöveg mondanivalójának megértése szempontjából ennek a különbségnek nincs jelentősége. Hasonló példákat ad Hönig is (1997: 26–7).

A fordítási hiba tehát a kommunikációs helyzettől függetlenül nem határozható meg: ki a fordító (alkalmi vagy hivatásos), kinek fordít (mi számít a fordított szövegből relevánsnak a felhasználó számára), milyen céllal fordít, milyen jellegű a szöveg, milyen funkciója lesz a fordított szövegnek a célnyelvi kultúrában, melyek a fordítás konkrét körülményei (rendelkezésre álló idő, anyagi ösztönzés). Egy szóval, a fordítási hibát vagy annak súlyosságát csak a relevancia elve alapján lehet megállapítani. Megjegyzendő, hogy az információs hibának irodalmi fordításban sokszor nincs jelentősége, míg szakfordításban általában elfogadhatatlan.

A kifejezetten információs jellegű hibákon kívül a kontextuális effektust befolyásoló hibák közé sorolhatjuk azokat az eltéréseket, amelyek az eredeti szöveg pragmatikai, szövegépítési, szociolingvisztikai jellegzetességeit nem közvetítik megfelelően. Az ilyen jellegű hibák kevésbé nyilvánvalóak, és sokszor éppen az eredeti szöveg tartalmilag túl pontos visszaadásából, tehát a szükséges változtatások elmulasztásából származnak.

Megformálási hibák. A fordítások minőségének másik összetevője a célnyelvi szöveg megformálása. Itt gyakran beszélünk a „célnyelv normáinak betartásáról” vagy a „célnyelv nyelvhelyességi szabályainak betartásáról”, illetve „stilisztikai hibákról.” Gyanítható, hogy a „célnyelv nyelvhelyességi szabályai” kifejezés a nyelvtani normákra, míg a „stilisztikai hibák” kifejezés inkább szövegszintű jelenségekre vonatkozik. A megformálási hibák egy részéről nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy valóban megformálási hibák-e, vagy pedig információs hibák, amelyek a forrásnyelvi szöveg félreértéséből származnak, továbbá a megformálási hiba hatását tekintve információs hibává válhat, ha a megformálás fogyatékosága az információ torzulásához vagy elvesztéséhez vezet.

Dróth (2001a: 13) a fordítási hibákon belül megkülönbözteti a célnyelv rendszerének megsértését a szövegszintű hibáktól, amelyek a szövegalkotási kompetenciával kapcsolatosak, és hivatkozik Pymre (1993), aki szerint tulajdonképpen ezek a fordítói hibák. Ide sorolja a retorikai céllal, a műfajjal, a regiszterrel kapcsolatos döntéseket, a kohézió biztosítását, a tagmondatok és mondatrészek logikai és tematikus rendjének kialakítását (Dróth 2002: 8). Természetesen mindezek a hibák kétféleképpen lehetnek: a szövegszintű hiba vagy azért hiba, mert az eredeti szövegjellemzőknek a fordított szöveg nem felel meg, vagy azért, mert a fordított szöveg a célnyelvi normáknak (konvencióknak) nem felel meg. A szövegszintű hibákra a rejtett hibákkal kapcsolatban térünk vissza.

A fordításban előforduló megformálási hibák oka lehet a tökéletlen **performancia**, illetve a **kompetencia** hiányosságai. További közreható ok a forrásnyelvi szöveg **interferenciája**, ami mind a performanciát befolyásolhatja, mind felerősítheti a kompetencia bizonytalanságait és hiányosságait. A hibák lehetnek

nyilvánvaló és rejtett hibák. A következőkben sorra vesszük a különböző hibatípusokat.

Performanciahibák. A fordításokban előforduló nyelvhasználati hibákat az egy nyelvű kommunikáció esetében előforduló hibákhoz hasonlóan feloszthatjuk a tökéletlen végrehajtásból (performanciából), illetve a hiányos kompetenciából származó hibákra. Mivel írásos műfajokban ritka a nyelvbtlés, a befejezetlen mondat, az újraindulás, a hezitálás, hangátvetés, spoonerizmus stb., a fordításokban viszonylag kevés performanciahibára számíthatunk, tehát legtöbbször feltételezzük, hogy a hiba a nyelvi kompetenciával kapcsolatos. Ugyanakkor a kommunikációs szituáció zavaró tényezői (időhiány), illetve a forrásnyelvi szöveg interferenciája okozhat olyan hibákat, amelyeket inkább performanciahibának minősíthetünk. Ilyenek például a hosszú mondatokban előforduló egyeztetési hibák vagy egyes lexikai tükörfordítások: előfordulhat, hogy a fordító idő hiányában (és ideiglenes jelleggel) szó szerint *hastáji érzés*-nek fordítja magyarra az angol *gut feeling* kifejezést, bár tudja, hogy ezt nem így mondják magyarul (*zsigeri érzés, ösztönös érzés*). Megjegyzendő, hogy az idegennyelv-oktatás területén ismert stratégiai nyelvhasználatot a fordításban gyakran nyilvánvaló vagy rejtett hibának tekintjük, és a fordító által tudatosan alkalmazott stratégiákat csak akkor tartjuk elfogadhatónak, ha azokat nem a fordító hiányosságai vagy a kedvezőtlen kommunikációs viszonyok, hanem a két nyelv vagy kultúra különbségei, illetve a fordítás funkciója indokolják.

Kompetenciahibák. A kompetenciával kapcsolatos lehetséges hibák egyik csoportja a fordításban használt nyelvváltozat (szakfordítás esetében többnyire a sztenderd) érvényes **nyelvtani és lexikai normáinak** a fordító kompetenciájának korlátozottságából származó megsértését jelenti. A kompetencia korlátozottsága itt azt jelenti, hogy a fordító nem ismeri a versengő formákat, és az **elvárt** norma helyett az általa beszélt anyanyelvváltozat szerinti formát használja, vagy **csak** a kötetlen beszélgetés stílusnormáit ismeri, az egyes írott nyelvi műfajok normáit nem, vagy ha több normát ismer, nem tudja meghatározni, melyik normához kellene igazodnia az adott szöveg fordításában, melyik norma használata helyénvaló, azaz a feltételezett olvasó(k) normára vonatkozó elképzeléseinek megfelelő, vagy a fordítás megrendelője által elvárt, esetleg előírt normáknak megfelelő, függetlenül attól, hogy saját maga spontán beszédben vagy írásban melyik formát használná. Feltételezhetően nem én vagyok az egyedüli nyelvhasználó (és alkalomadtán fordító), aki tudatos döntéssel határozza meg, hogy a leírt szövegben hol használjon *ami*-t, illetve *amely*-et, tekintve hogy a hétköznapi nyelvhasználat során az *amely*-et nemigen használja. Ugyanakkor előfordulhat az is, hogy a fordító saját normái egyeznek a sztenderd normáival, adott szöveg fordításában azonban ezektől el kell térnie (irodalmi művek fordításában például különböző szereplők jellemzése céljából).

Interferenciahibák. A forrásnyelvi szöveg interferáló hatása elbizonytalaníthatja a fordítót, és így előfordul, hogy a fordító olyan nyelvi formákat használ, amelyeket nem használna, ha anyanyelvén saját maga fogalmazna. A forrásnyelvi szöveg interferenciájából származó hibákat részben performanciahibának is tekinthetjük, mivel sok esetben a fordító (ha van elég ideje) saját maga is képes azonnal javítani. Ugyanakkor más esetekben a kompetencia bizonytalanságának

vagy hiányának is tekinthetjük, ha a fordító azért követi a forrásnyelvi szöveg mintáit, mert az adott szövegtípus esetében egyáltalán nem ismeri a célnyelvi normákat, tehát nincs megfelelő (szöveg)kompetenciája: bizonytalan, vagy „rábészélhető” bizonyos formák elfogadására (például a szókapcsolatok területén), és saját maga nem veszi észre a hibát, sőt akkor sem képes javítani, ha valaki más mutat rá a hibára, és még ha saját maga is érzi, hogy nem egészen jó, amit leírt, a forrásnyelvi minta fogva tartja. Itt többnyire olyan helyesírási, nyelvtani, lexikai és frazeológiai jelenségekről van szó, amelyek önmagukban lehetségesek, de az adott szövegben nem szokásosak, tehát inkább a norma, mint a szabályok megsértését jelentik, sőt gyakran nem is a normának, hanem csak a szokásos nyelvhasználatnak nem felelnek meg. Így az *egy* névelő kitétele olyan esetekben, amikor a magyar írott nyelv normái és a fordító egyéni kompetenciája szerint sem helyénvaló, gyakran előfordul tapasztalatlan fordítók fordításaiban. Különösen erős interferáló hatást lehet megfigyelni szakfordító hallgatók fordításaiban a központosítás területén, ami a magyar helyesírási kompetencia bizonytalanságára, befolyásolhatóságára utal. A szókapcsolatok területén mind szakfordításban, mind irodalmi fordításban nehéz a forrásnyelv hatását elkerülni. Ennek elsősorban az az oka, hogy az állandósult szókapcsolatok jellemzik ugyan az anyanyelvi beszélők nyelvhasználatát, de a beszélők a szokatlan, újszerű szókapcsolatokat is képesek értelmezni. Baker szerint (1992: 50) nincsen lehetetlen kollokáció, adott szövegen belül majdnem minden kollokációt értelmezni tudunk. Amint már fent említettem, általában *elvetünk egy ötletet*, de vajon hiba-e, érthetetlen-e, vagy nehezebben érthető-e az, hogy *elhajítottuk/eldobtuk az ötletet*? A fordító által az idegen nyelvi mintára alkotott szókapcsolatokat az olvasó szokatlan, újszerű szókapcsolatként értelmezi, és még tetszhet is neki, annak ellenére, hogy a feldolgozási erőfeszítés közben növekszik. A fordítónak tehát olyan célnyelvi kompetenciával kell rendelkeznie, amely elég szilárd ahhoz, hogy a célnyelvi szöveg hatása alatt se váljon bizonytalanná.

Nyilvánvaló és rejtett hibák. Mind a performanciával, mind a kompetenciával, mind az információs és a nyelvi megformálással kapcsolatos hibák lehetnek **nyilvánvaló** és rejtett **hibák**. Nyilvánvaló hiba az, amit a fordítás olvasója azonnal észrevesz: ha *kedd* helyett *csütörtök* szerepel a fordításban, *északi* helyett *déli sark*, vagy fordítva, a kontextus alapján könnyen kiderülhet, hogy a fordítás nyilvánvaló információs hibát tartalmaz. Rejtett hiba az, amit a fordítás olvasója nem vesz észre: ilyen például az, ha angoloról magyarra fordításban a fordító helytelenül választja meg a tegezést vagy magázást. A rejtett információs hibát tartalmazó mondatok vagy szövegrészek nyelvileg általában kifogástalanok. A nyilvánvaló és a rejtett hiba megkülönböztetése attól is függ, hogy az eredeti szöveg rendelkezésére áll-e az olvasónak. A fordítás olvasója ugyan az eredeti szöveg ismerete nélkül is észreveheti, hogy valami nincs rendjén a fordításban, de nem feltétlenül tudja azonosítani a hibát. Ha viszont a fordítás olvasója számára az eredeti szöveg nem áll rendelkezésre, a nyilvánvaló hiba rejtett hibává válhat, különösen akkor, ha a fordítás egyébként nyelvileg jó, könnyen olvasható, gördülékeny.

A rejtett információs hiba megtéveszti az olvasót, de a téves információ nem mindig releváns, tehát a hiba hatása esetenként elhanyagolható. Így például ha egy újságcikk szerint amerikai tudósok *kétszázezer japán és kínai* származású ame-

rikai halálozási adatait hasonlították össze 47 millió kaukázusi halálozási adataival, az olvasónak nem feltétlenül és nem azonnal tűnik fel, hogy 47 millió kaukázusi halálozási adataihoz az amerikai kutatók aligha juthattak hozzá, tehát itt valami fordítási probléma lehet. (A *Caucasian* az amerikai szóhasználatban *fehér embert* jelent.) Ugyanakkor az összehasonlítás eredménye – az újságolvasó szempontjából – nem függ döntően a számadatok helyességétől. A nyilvánvaló és a rejtett hiba elkülönítése tehát feltételes, az értékelés (illetve a fordítás felhasználásának) körülményeitől függ. A rejtett hiba hatását szintén befolyásolják a konkrét körülmények. Ha a téves információnak nincs gyakorlati jelentősége, akkor a hiba örökre rejtve maradhat; ha viszont az információtorzulásnak komoly gyakorlati következményei vannak, akkor a fordító akár anyagilag is felel a hibáért.

A célnyelvi megformálás rejtett hibái közé elsősorban azok a hibák tartoznak, amelyek nem a szűkebb értelemben vett nyelvi kompetenciával kapcsolatosak, és amelyeknek az azonosítása nem azonnali és egyértelmű. Ezek többnyire a fordító szövegalkotási, pragmatikai, szociolingvisztikai és stratégiai kompetenciával kapcsolatos hiányosságaiból, illetve a forrásnyelvi szöveg interferáló hatásából eredeztethetők. A célnyelvi megformálás rejtett hibája lehet például olyan szórendi hiba, amelynek következtében a mondat hangsúlya más helyre kerül, mint ahova kerülnie kellene. Adott nyelvközösség különböző tagjainak eltérő lexikai, frazeológiai, szövegalkotási stb. kompetenciája van, és ezen kompetenciák lehetnek bizonytalanok, a forrásnyelvi minták által könnyen befolyásolhatók, vagy egyszerűen hiányosak. Ráadásul a frazeológiai, szövegalkotási és pragmatikai normák inkább a konvenciók felé tendálnak, nehezen körvonalazhatók, nem mindig, illetve nem mindenki számára ismertek, és nincsenek explicit módon megfogalmazva. Így az ilyen jellegű rejtett hibákat nemcsak azonosítani, de javítani is nehéz, hiszen nem mindig világos, mi lenne a helyes forma. Ráadásul azt sem tudhatjuk biztosan, hogy a rejtett normasértéssel gyanúsított szövegek által igényelt nagyobb feldolgozási erőfeszítésnek nem a forrásnyelvi szöveg tartalma (bonyolult téma) vagy gyenge megfogalmazása-e az oka.

A nyelvi megformálás rejtett hibájának tekinthetjük részben azt is, amikor a fordítás különböző szinteken eltér az eredetitől: így például ha az eredetileg tudományos stílusban írt szöveg a fordításban népszerű tudományos szöveggé válik, bár megcélzott közönsége és funkciója a forrásnyelvi szöveghez képest változatlan, akkor ilyen típusú (rejtett stilisztikai) hibával van dolgunk. Itt megint előfordulhat az az eset, hogy a szöveg önmagában jó, gördülékeny – csak nem felel meg pontosan az eredetinek, illetve a célnyelvben előírányzott funkciónak. Ezeket a hibákat nem feltétlenül vesszük észre az eredeti szöveg ismerete és részletes elemzés nélkül.

A fordításokban előforduló megformálási hibák jelentős része rejtett hiba. A nyilvánvaló hibák általában helyesírási, nyelvtani vagy szóhasználati jellegűek, a normának inkább a szabály felé eső részével kapcsolatosak, könnyen azonosítható, bináris hibák, amelyek tapasztalt fordítók esetében – remélhetőleg – nem túl gyakoriak. A rejtett hibák főleg a frazeológia használatára, a mondatszerkesztésre és a szövegalkotásra jellemzők, a normának a szokásszerű nyelvhasználat felé eső részét érintik; nehezen azonosíthatók, nehezen meghatározhatók, tehát disztribúciós jellegű szövegalkotási eltérések.

Kvázi-helyesség, illetve disztribúciós eltérés. A már többször említett *kvázi-helyesség* fogalmát Klaudy (1987) főleg a fordított szövegek olyan jellemzőinek leírására alkalmazta, amelyek önmagukban nem tekinthetők hibáknak, **de megnehezítik a feldolgozást**, mivel a fordított szövegben az eredeti szövegekhez képest más a különböző szerkezetek disztribúciója: a célnyelvi szövegekben kevésbé gyakori szerkezetek túl gyakran fordulnak elő, a megszokott szerkezetek viszont ritkábban. Míg a nyelvi megformálás rejtett hibái végső soron **hibák**, mert bár **önmagukban helyes** nyelvi formákat tartalmaznak, ezek a formák nem **helyénvalók** az adott szövegben, és hibák, mivel javíthatók, addig a disztribúciós eltéréseket tartalmazó mondatokról nem mondhatjuk, hogy nem helyénvalók, és a javításuk sem egyértelmű. A pejoratív hangzású *kvázi-helyes* terminust Klaudy (2001) vissza is vonta, és inkább *fordított szövegekről* beszél. Ezzel egyet is érthetnénk, ugyanakkor az utóbbi terminus eleve feltételezi, hogy minden fordított szövegre jellemző, vagy egyenlő mértékben jellemző a feldolgozást megnehezítő **disztribúciós eltérés**. Ez már átvezet bennünket a leíró szempontú korpuszalapú kutatásokhoz, amely valóban a fordított szövegeknek a nem fordított szövegektől való (disztribúciós) eltéréseit vizsgálja.

A gyakran fordítási univerzáléknak is tekintett disztribúciós eltéréseket – például hogy a fordított szövegek explicitebbek, jellemző rájuk az egyszerűsítés, gyakoribbak vagy ritkábbak bizonyos szerkezetek – nem vizsgálták még abból a szempontból, hogy milyen módon befolyásolják a feldolgozás nehézségét. Ezt tulajdonképpen Klaudy (1987) sem vizsgálta, inkább intuitív alapon feltételezte, hogy ha a nyelvi szerkezetek eltérnek, szokatlanok, akkor az bizonyára megnehezíti a megértést, ezért alkalmazta a *kvázi-helyes* terminust, ami végső soron megfelel annak a jelentéstartalomnak, amit a kevésbé pontosan meghatározott *fordításnyelv* kifejezésen értünk.

Úgy gondolom, hogy a fordított szövegek kategóriáján belül mindenképpen vannak olyan szövegek, amelyek a minden fordításra jellemző, szükségszerű disztribúciós eltéréseken túl olyan további disztribúciós különbségeket és rejtett megformálási hibákat tartalmaznak, amelyek valóban megnehezítik a feldolgozást. A leíró nyelvészeti politikai korrektség persze azt diktálja, hogy kerüljük az értékítéletet kifejező *kvázi-helyes*, illetve *fordításnyelv* terminusokat, de a jelenség attól még létezik.

A disztribúciós eltérés tehát a szöveg feldolgozását megnehezítő olyan, részben a forrásnyelv hatására, részben a fordító bizonytalan vagy hiányos kompetenciáira visszavezethető disztribúciós eltérés az eredetileg célnyelven írt szövegekhez képest, amely főleg a szövegszerkesztési minták és a szokásos szókapcsolatok területén fordul elő. A disztribúciós eltérés kategóriája a szövegszerkesztési eltéréseken túl a szókapcsolatok szerepére hívja fel a figyelmet, mint a feldolgozást potenciálisan megnehezítő, de nehezen megfogható szövegsajátosságra.

Megjegyezzük, hogy a feldolgozást megnehezítő disztribúciós eltérések nem csupán a fordított szövegekben jelentkeznek, hanem különböző típusú eredeti célnyelvi szövegekben is: a jogi, a hivatalos és más szaknyelvek gyakran mutatnak olyan jellegzetességeket, amelyek (sokszor indokolatlanul) megnehezítik a megértést (feldolgozást). Ezekre a szövegekre a „zsargon” kifejezést szokták alkal-

mazni, de akár „kvázi-helyesnek” is nevezhetjük őket, ha a normatív szemléletet vállaljuk (Heltai 2002). Nem vizsgálták még azt a kérdést, hogy a rosszul megírt eredeti szövegek és a rosszul fordított szövegek között milyen szerkezeti és/vagy feldolgozási különbségek vannak.

Elméleti kérdés, hogy a szövegalkotással kapcsolatos rejtett hibákat vagy disztribúciós eltéréseket (vagy ha úgy tetszik, kvázi-helyességet) az anyanyelvi normák megsértésének tekintsük-e, ha a mondatok önmagukban elfogadhatók, illetve a „helyes” változatot nem tudjuk megadni, hiszen nem tudjuk pontosan, mi az anyanyelvi norma a szöveg szintjén, hogy egyáltalán vannak-e szövegnormák. Klaudy (1994, 2001) kétségeit hangoztatja ezzel kapcsolatban (ld. lejjebb). Ugyanakkor éppen ő végzett olyan vizsgálatokat (1987), amelyek a magyar értekező próza szövegépítési sajátosságaira nézvést (az oroszral szemben) értékes adatokat szolgáltatnak. Elismeri azt is, hogy a lektorok szubjektív tapasztalatainak valóságos alapja van. Úgy gondolom, hogy addig, amíg az összehasonlítható korpuszokkal végzett vizsgálatok részletesebb adatokat nem szolgáltatnak, a korábbi vizsgálatok eredményeit és a lektori tapasztalatokat a fordítások értékelése és javítása során érvényesnek kell tekintenünk. Az intuíción vagy megfigyelésen alapuló szempontokat nem elvetni kell, hanem – többek között korpuszvizsgálatokkal – alátámasztani.

5.6 A normák szerepe a fordítások minőségében és értékelésében

Kétféle szempontból vizsgálhatjuk, hogy a normák milyen szerepet játszanak a fordítások minőségében és értékelésében: vizsgálhatjuk egyrészt azt, hogy milyen szerepet játszanak a szöveg feldolgozhatóságában – tehát hogy a normákat betartó szövegeket könnyebb-e megérteni, mint a normáktól eltérő szövegeket –, másrészt olyan szempontból, hogy a szöveg felhasználói hogyan ítélik meg a normák betartását, illetve be nem tartását. Az utóbbi szempontot fogalmazza meg Dróth (2001: 88) következő megállapítása: „a rosszul megválasztott nyelvi forma bizonyos mértékig akadályozza a kommunikációt: az olvasó vagy üzenetet keres mögötte, vagy negatív véleményt alakít ki az íróról, illetve a fordítóról. Mindkét esetben változik a szöveg hatása, ami addig is elmeget, hogy a szöveg nem képes betölteni a funkcióját.” A két szempont szerint kapott eredmény legtöbbször hasonló. Chesterman (1999) szerint a nyelvileg nem megfelelő EU-fordításoknak távolító, elidegenítő hatása van, tehát az olvasói megítélésük negatív. Ugyanakkor elvileg előfordulhat, hogy egy szöveg két változata, vagy két hasonló szöveg ugyanolyan feldolgozási erőfeszítést igényel, de az egyiket az olvasók jobb minőségűnek tartják, mert betartja a nyilvánvaló normákat, míg a másik nem, sőt az is előfordulhat, hogy a szövegalkotási normáknak megfelelő szöveget, amely jóval könnyebben olvasható, de nyilvánvaló „nyelvhelyességi hibákat” tartalmaz, rosszabbra értékeljük, mint a szövegalkotási normáknak kevésbé megfelelő szöveget, amely nem tartalmaz kézzelfogható nyelvhelyességi hibákat.

Alapesetben abból indulunk ki, hogy a normáknak megfelelő szövegeket egyrészt jobbnak tartják, másrészt valóban könnyebben feldolgozhatók. Ezt arra alapozhatjuk, hogy a norma a szokásos nyelvhasználatot jelenti, és mivel a **szoká-**

szos könnyebben feldolgozható, a normának megfelelő szövegek elvileg könnyebben feldolgozhatók, mint a normától eltérők. Azonos kontextuális effektus esetén nyilván azt a szöveget részesítjük előnyben, amelynek megértése kevesebb munkába kerül, és csak akkor vállalunk nagyobb erőfeszítést, ha a közölt információ azt indokolja. A költészet feldolgozása energiaigényes, mert a megfogalmazás (többnyire) nem szokványos, sőt gyakran normaszegő, de (jó esetben) megéri az erőfeszítést. A kemény tudományos szövegek feldolgozása mind tartalmi, mind nyelvi szempontból nehéz szokott lenni, de (jó esetben) ugyancsak megéri az erőfeszítést, míg az öncélú zsargon feldolgozása sokszor nem. Jaskanen (2001) szerint a filmek feliratozása során sok fordító szívesen használna dialektust, de a szerkesztők ettől elzárkóznak, mivel attól tartanak, hogy az túlságosan megnövelné a feldolgozási erőfeszítést, és túlságosan kevés időt hagyna a kép észlelésére. (Nyilvánvaló, hogy a filmfeliratok az **egész** finn társadalom számára készülnek, és ezen belül a többség számára gyorsabban dolgozhatók fel a sztenderd nyelvváltozat szerinti szövegek.)

A feldolgozási erőfeszítés szempontjából tehát azt mondhatjuk, hogy a fordításoknak azokat az adott szituációban és műfajban szokásos nyelvi és szövegszerkesztési mintákat kell követniük, amelyek az adott célközönség (nagyobb része) számára feltehetőleg a legkönnyebben feldolgozhatók. Ha ezek a minták egybeesnek azokkal a normákkal, amelyeket az eredetileg célnyelven írt szövegek betartanak, akkor azt mondhatjuk, hogy a fordításoknak az eredeti célnyelvi szövegekre kell hasonlítaniuk, és ha az eredetileg célnyelven írt (nem fordított) szövegek sajátosságait kiderítjük, akkor tudni fogjuk, mi a követendő a fordítások esetében.

Ezzel a megállapítással azonban több probléma is adódik. Egyrészt nem biztos, hogy a ténylegesen legkönnyebben feldolgozható eredeti (nem fordított) szövegek követik a hivatalosan elismert normákat: a normák konzervativizmusa miatt a normák és a ténylegesen leggyakoribb nyelvi és szövegszerkesztési minták nem mindig és nem feltétlenül esnek egybe. Így a hivatalosan elismert normákat követő szövegek adott célközönség szempontjából lehet, hogy nem a legkönnyebben feldolgozhatók. További probléma, hogy az eredeti szövegek a feldolgozhatóság és a normakövetés tekintetében széles tartományban mozognak, tehát nem mondhatjuk, hogy a fordításoknak az eredeti szövegekre kell hasonlítaniuk, hanem csak azt, hogy a **jó** eredeti szövegekre; ezt viszont már nem tudjuk objektíve, mennyiségileg meghatározni. Harmadrészt az is előfordul, hogy a szokott forma bizonyos nyelvhasználók számára akkor is könnyebben feldolgozható, ha más nyelvhasználók szempontjából nem a leghatékonyabb, ugyanakkor a szöveg célközönsége nem csupán a szövegtípushoz szokott szűk szakmai csoport. Lehet, hogy a bürokrata számára a hivatali zsargon könnyebben feldolgozható, mint az egyszerű emberi nyelv, de a hivatalos szövegek a nagyközönséghez is szólnak. Ez a helyzet az úgynevezett EU-adminisztrációs szövegekkel. Az értékelésnél tehát nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy kinek szól a szöveg (az adott célközönség): szűk szakmai közönségnek szóló fordítást nem lehet a laikus feldolgozási erőfeszítése alapján értékelni, ugyanakkor szűk szakmai közönséget kielégítő szöveget nem lehet elfogadhatónak tekinteni, ha a szöveg a nagyközönséghez (is) szól.

Egy további, negyedik probléma az, hogy a feldolgozási erőfeszítés nagyságát végső soron nem határozhatjuk meg **csupán** a nyelvi jellemzők vagy az eredeti célnyelvi és a fordított szövegek különbségeinek számbavétele révén: ehhez összehasonlító szövegértési kísérletek lennének szükségesek. Sohár (1997, 1998) a szövegek nyelvi jellemzőinek vizsgálata alapján állapította meg, hogy egyes fordításnak feltüntetett művek álfordítások: az igazi fordítások több nyelvi hibát szoktak tartalmazni. Ezek a vizsgálatok azonban nem mérték a nem fordított szöveg (az álfordítás) érthetőségét, összehasonlítva a tényleges fordításokéval. Klaudy (1987) az oroszról magyarra fordított szövegek és a nem fordított magyar szövegek **nyelvi eltérései** alapján vonja le a következtetést, hogy a fordított szövegeket nehezebb feldolgozni (kvázi-helyesek), és ez egyezik sok lektor és egyszerű nyelvhasználó **benyomásaival és tapasztalataival**. A gyakorlat során ezt minden további nélkül érvényesnek tekinthetjük, amíg valaki kísérletekkel be nem bizonyítja az ellenkezőjét, de kísérletileg egyelőre még nincs a feldolgozás fokozott nehézsége igazolva, továbbá az sincs meghatározva, hogy az egyes disztribúciós eltérések milyen mértékben nehezítik meg (ha megnehezítik) a feldolgozást. A nyelvi jellemzők alapján nem lehet automatikusan a feldolgozás nehézségére vagy könnyűségére következtetni.

Ugyanez a kérdés felvetődik az összehasonlítható korpuszokon végzett más vizsgálatok esetében is. A korpuszvizsgálatok kiderítették például, hogy az explicitáció jelensége fordítási univerzálénak tekinthető (a fordított szövegekben például több a kötőszó: Baker és Olohan 2000, Pápai 2000). A fordított szövegek mindig explicitebbek, nyelvileg mindig kifejtettebbek, mint a nem fordított szövegek. Kérdés azonban, hogy a kifejtettség egyúttal könnyebb feldolgozhatóságot jelent-e (Heltai és Juhász 2002, Kusztor és Atayan 2003). Ha ugyanis így lenne, akkor a fordított szövegeket minden esetben könnyebb lenne érteni, mint a nem fordítottakat.

Mindezek a problémák nem jelentik azt, hogy nem ésszerű az a feltételezés, hogy a normákat betartó, szokásos nyelvi és szövegszerkesztési mintákat követő és a nem fordított szövegekre hasonlító fordított szövegeket könnyebb feldolgozni. Csupán arról van szó, hogy célszerű lenne kísérletekkel megvizsgálni, hogyan hatnak a feldolgozásra az egyes tényezők – beleértve a normák követését – különböző befogadói csoportoknál. Ebben a tekintetben nyilván olyan vizsgálatok lennének szükségesek, amelyek során ugyanazon szöveget jó, illetve rossz helyesírással, a sztenderd nyelvváltozatnak megfelelő nyelvtani és lexikai, illetve attól eltérő normákkal, a feltételezett szövegalkotási normákkal stb. hasonlítanánk össze, és mérnénk a különbséget. A megértést vizsgáló pszicholingvisztikai kísérletek egyelőre nem terjednek túl a mondat határain (Pléh 1998), de mindenesetre tanulságos, hogy a kísérletek néha meglepő eredményeket hoznak, a nyelvi struktúra különbségeiből nem mindig következnek automatikusan a megértés különbségei. A Nida és mások által ajánlott szövegolvashatósági és szövegértési vizsgálatok, ha kevésbé egzaktak is, mint a pszicholingvisztikai kísérletek, adhatnának hasznos támpontokat. Puurtinen (1995: 114–6) foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy a munkamemória, a szöveg egyes elemeinek redundanciája, illetve megjósolhatósága mennyiben befolyásolja a mondatok érthetőségét (feldolgozhatóságát), amit kap-

csolatba hozhatunk az adott nyelvben szokásos mintákkal, illetve azoktól való eltérésekkel, de egyelőre még kevés az ilyen jellegű információ. A nyelvi struktúrák látszólagos egyszerűségéből és a nagyobb redundanciából nem feltétlenül következik a könnyebb feldolgozhatóság, legalábbis nem mindenki számára: a túlságosan egyszerű, világos és jól olvasható szövegről kiderülhet, hogy nehezebb érteni, mint a hosszabb mondatokat tartalmazó szövegeket (Puurtinen 1995: 109–10).

Rövid kitérőként itt megemlíteném az úgynevezett terpeszkező szerkezeteket, amelyeket a magyar nyelvhelyességi és fordítási szakirodalom általában negatívan ítél meg, és amelyeket a különböző kiadók is kerülendőnek tartanak. A párhuzamos angol szerkezeteket, amelyeket a nyelvvédők Angliában ugyanúgy bírálják – Orwell (1946) *verbal false limbs*-nek (*verbális művégtagok*) nevezi őket – Greenbaum és Quirk jól ismert nyelvtana (1990: 422) *structural compensation* címen tárgyalja, rámutatva arra, hogyan biztosítja a szerkezet egyes angol mondatok kommunikatív dinamizmusát. Kézenfekvő tehát a kérdés, hogy vajon azon a szubjektív benyomáson túl, hogy a „*kialakításra kerül*”-szerű magyar terpeszkező szerkezetek csúnyák és rosszak, vajon a feldolgozást is megnehezítik-e – vagy éppen ellenkezőleg, azért olyan gyakoriak, mert bizonyos esetekben megkönnyítik? Ha összevetjük ezt azzal, hogy Givón (1995: 30) szerint a kognitív komplexitás (ami feltételezhetően szerepet játszik a feldolgozás nehézségében) összetevői között szerepel a **gyakoróság** is, akkor nem biztos, hogy a gyakori terpeszkező szerkezetek feldolgozása nehezebb, mint a tömörebb, de esetleg ritkább igés szerkezeteké. Elképzelhető az is, hogy a nagyobb redundancia révén teszik könnyebbé a feldolgozást. Mindezek természetesen csak találgatások – a kérdést kísérletileg kellene vizsgálni.

Nyelvi szintek. Ha azt a kérdést vizsgáljuk, hogy milyen szerepet játszanak a fordítás értékelésében a nyelvi normák, akkor a kérdést nyelvi szintek és szövegtípusok, illetve műfajok szerint is külön kell vizsgálnunk. Klaudy (1994) szerint „a magyar nyelvhelyességi kézikönyvek három okból nem tudnak segítséget adni a fordítóknak: (1) a nyelvhelyességi szabályok műfaji differenciálatlansága, (2) a statisztikai megközelítés hiánya, és (3) a szövegszintű megközelítés hiánya miatt.” Ugyanitt megjegyzi, hogy hibás az a megközelítés, „amely a fordításokban előforduló egyes lexikai vagy mondatszerkesztési hibák kipécézéséből és a fordítók hibáztatásából áll. Az ilyen fordításkritikáknak rendszerint igazuk van, de semmire sem megyünk velük.” A nyelvhelyességi szabályok műfaji differenciálatlanságára vonatkozó kifogást Dróth (2002: 12) megismétli.

Itt vissza kell térnünk a fordítás minőségének meghatározására. Klaudy fenti megállapításai arra utalnak, hogy a szöveg minősége nem határozható meg a nyelvtani és lexikai normák betartásával. A fordítás minőségét ezen felfogás szerint a szövegalkotási normák betartása határozza meg (ahogyan ezt Dróth értékelési rendszere is feltételezi), ezeket a normákat viszont műfajonként és statisztikai módszerekkel kell megállapítanunk.

A fentiekkel csak részben tudok egyetérteni. A fordítás minőségét bizonyára a szöveg minősége határozza meg, a fordítások értékelésében azonban – az idegen nyelvek használatától eltérően – általában nem lehet szembeállítani a nyelvhelyességet és a kommunikatív hatékonyságot. Az idegen nyelven történő kommunikációban a legkülönbözőbb kiejtési, morfológiai és szintaktikai pontatlanságok ellenére

hatékonyan kommunikálhatunk; a nyelvvizsgák ma már rendkívül toleránsak a nyelvi pontosság tekintetében. A fordítás esetében viszont hivatásos kommunikátor nyilvános írásos anyanyelvi nyelvhasználatáról van szó, a tolerancia küszöbe tehát igen alacsony (sokszor alacsonyabb, mint a hétköznapi anyanyelvi nyelvhasználat esetében), függetlenül attól a kérdéstől, hogy a feldolgozás szempontjából akkor jobb-e a szöveg, ha nincs benne helyesírási vagy nyelvtani jellegű nyelvhelyességi hiba, vagy a helyes mondat- és szövegszerkesztés a fontosabb-e. Klaudy érvelését nyilván az motiválja, hogy a nyelvtani és lexikai nyelvhelyességi szabályok betartása még nem garantálja a fordítás minőségét – a megfelelő szövegalkotási normák betartása nélkül legfeljebb kvázi-helyes szöveget eredményez, és hiába javítja a lektor az alacsonyabb szintű, bináris hibákat, a szöveg minősége (feldolgozhatósága) attól még nem sokat változik – a javítás nem a lényegét ragadja meg. Ez viszont nem jelenti azt, hogy ha a szöveg mint olyan jó, akkor bármilyen és bármennyi nyelvtani és lexikai hibával elfogadható – legfeljebb azt, hogy a nyelvtani és lexikai hibákat a lektor könnyebben ki tudja javítani.

A nyelvművelői kézikönyvekben leírtak azonban általában érvényesek majdnem minden írott műfajra: azon aligha lehet vitatkozni, hogy elfogadható-e írott fordításban a *-ba/-be* végződés a *-ban/-ben* helyett, vagy hogy kell-e egyeztetni a birtokost a birtokszóval (*Ezeknek az embereknek elment az esze*). Az sem kérdéses, hogy a fordításoknak az elfogadott helyesírási szabályzatot kell követniük. Itt kutatási szempontból nem sok teendőnk van: ezek a nyelvhelyességi előírások nem műfajspecifikusak. Még ha vitatottak is, az írott nyelv legtöbb fajtájára, ezen belül a fordításra, különösen a nem szépirodalmi fordításra egyértelműen vonatkoznak. Nem arról van tehát szó, hogy irrelevánsak lennének a fordítás számára, hanem arról, hogy a fordítások megfelelését a sztenderd helyesírási, morfológiai és szintaktikai normáinak szükséges, de nem elégséges előfeltételnek kell tekintenünk, amelyeknek elvileg minden fordítás megfelel, és így a fordítás minőségének meghatározása a szövegszinten kezdődik. Ha a fordító nem teljesíti ezeket az előfeltételeket, ne panaszkodjon a hibák „kipécézésére”.

Más kérdés, hogy ha az előfeltétel teljesülését adottnak vesszük (mint ahogy a legtöbb fordításértékelési rendszer hallgatólagosan adottnak veszi), akkor valóban jóval nehezebb a szövegszintű normák tekintetében útmutatást kapni (és – oktatóként – adni). Ezekre a kérdésekre azonban nem feltétlenül a nyelvhelyességre vonatkozó irodalomnak kell megkeresnie a válaszokat.

Meg kell említenünk azt is, hogy a **szakszövegek** minősége nem határozható meg csupán a szövegszintű nyelvi megformálás alapján – mint ahogy nem határozható meg csupán a tartalmi hűség alapján sem. Különösen fontos a szabatos terminológiahasználat, amely csak részben a nyelvi megformálás kérdése, nagyjából viszont tartalmi kérdés. Az egységes terminológia fontosságát Dróth több alkalommal hangsúlyozza (2000, 2001a, 2002), ugyanakkor értékelési rendszerében a terminológiahasználat meglehetősen alacsony szintre kerül (2001a: 185).

A szövegszintű normák tekintetében a nyelvhelyességi irodalom nyilván azért ad kevesebb eligazítást, mivel ezen a szinten a grammatikai szintnél nehezebben adhatók egyértelmű útmutatások, hiszen – ahogy a szövegalkotási normák leírása során jeleztem, és ahogy Klaudy a fordított szövegek kvázi-helyességével

kapcsolatban kimutatta – nem egyes szerkezetek helyességéről vagy helytelenségéről van szó, hanem inkább gyakoriságáról, disztribúciójáról. Ezekről a kérdésekről, a magyar szövegek gyakorisági jellemzőiről, ha úgy tetszik, normáiról a magyar szövegnyelvészethet adhat leíró jellegű információkat, amelyeket útmutatóként is felhasználhatunk, de természetesen nem olyan közvetlenül, mint a morfológiai-szintaktikai normák leírását.

Ebből a szempontból nem fűznék túlzott reményeket az összehasonlítható korpuszokhoz. A korpuszok használatával nyilván egyértelműbben kimutathatók lennének bizonyos különbségek fordított és nem fordított szövegek között, de (1) ez a különbség függne attól, hogy milyen minőségű eredeti, illetve fordított szövegekből építettük fel a korpuszt, (2) az eredményekből nem tudnánk meg, hogy a különbségek hogyan hatnak a feldolgozásra, (3) a számítógépes feldolgozás éppen a szövegszintű jelenségek tanulmányozására kevésbé alkalmas, mint egy-egy felszíni elemhez köthető vizsgálatra, és (4) kérdéses, hogy mit kezdjünk az információval: nem tudnánk meg, melyek azok a különbségek, amelyek **elkerülhetetlenek**, és melyek azok, amelyeket a jobb feldolgozhatóság érdekében a fordítóknak mindenképpen **el kellene kerülniük** (vagy kevésbé előírásosan: jó lenne, ha elkerülnének). Ráadásul egy konkrét nyelvtani formát elkerülni könnyebb, mint egyes szerkezetek statisztikai gyakoriságát figyelni. Ha például korpuszok alapján folytatott vizsgálatok megerősítenék azt a feltételezést, hogy a magyarra fordított szövegekben sokkal több a nominális és bővített jelzős szerkezet, mint a nem fordított szövegekben, el kellene döntenünk, hogy mit tanácsoljunk a fordítóképzés során: azt mondjuk-e, hogy így fordítsatok, hiszen ez jellemző a fordításokra, vagy hogy ezt kerüljétek, mert ez fordításnyelv?

A szakirodalmat és az összefoglalót lásd Nyr. 2004: 429–34.

Heltai Pál